

O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

B.Bahriddinova

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI FONETIKA-FONOLOGIYA

o'zbek filologiyasi bakalavri yo'nalishi uchun

MA'RUZA MATNLARI

Qarshi – 2007

Ushbu ma'ruza matni filologiya (o'zbek tili va adabiyoti) bakalavri yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun tayyorlangan.

Ma'ruza matni uzluksiz ta'lim tizimida 1999 yilning 16-avgustida tasdiqlanib, umumiy o'rta ta'limga joriy etilgan «Ona tili» (qar.: Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. «Ta'lim taraqqiyoti». 1999. 1- maxsus son), 2000 yilning 10-avgustida ma'qullanib, akademik litseylarning ijtimoiy-gumanitar va filologiya yo'nalishida 2000-2001 o'quv yilida tatbiq qilingan «Hozirgi o'zbek adabiy tili» o'quv dasturlarining (tuzuvchilar A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Sobirov, N.Qosimova) bevosita davomi bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining Oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengash Preziduimida muhokama etilgan va tasdiqlangan (2002- yil 15-iyun, 27-bayonnoma) Filologiya (o'zbek tili va adabiyoti) bakalavri yo'nalishi uchun namunaviy o'quv dasturi (tuzuvchilar H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva) asosida yozilgan.

Qo'llanmani yaratishda o'zbek tili fonologik va leksik sathlarini sistem tadqiq qilish natijasida erishilgan yutuqlarga tayanilgan.

Ma'ruza matnlari o'zbek tilshunosligi kafedrasining 28.08.07. dagi yig'inida muhokama qilinib, qo'llashga tavsiya qilingan

Tarix va o'zbek filologiyasi fakulteti ilmiy-uslubiy kengashining 29.08.07. dagi yig'inida muhokama qilinib nashrga tavsiya etilgan

Fakultet dekani:	dots. B.Saidov
Kafedra mudiri	prof. B.Mengliyev
Taqrizchi:	dots. I.Xudoynazarov

«Foton-774» (televizor) kabi.

82. A.J.Jabborov, A.D. Abduvaliyev kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek v.b. (va boshqalar), sh.k.(shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Fonetik yozuvga izoh bering.
2. Qanday yozuvga morfologik yozuv deyiladi?
3. O'zbek imlosining qaysi qoidasi o'zlashma so'zlarning imlosini ta'minlaydi?
4. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini yod oling.

Fan bo'yicha zaruriy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Fonetika-fonologiya. Grafika. Imlo. Leksikologiya-semasiologiya. Leksikografiya. I qism Qarshi. 2004.
2. Hamreva Y. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan mashqlar t o'plami. I qism (Fonetika. Grafika. Imlo), Qarshi, Nasaf n. 2005, 85 bet
3. SH.Shoabdurahmonov va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. I qism. 1980.
4. E. Qilichev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro. 1999/

Fan bo'yicha qo'shimcha adabiyotlar

5. Abduazizov A.A. Fonologicheskaya sistema sovremennogo uzbekskogo yazika. Referativniy sbornik //Problemi fonologii i morfonologii. Referati. Obzori.
6. Bondarko L.V. Foneticheskoe opisanie yazika i filologicheskoe opisanie rech. -L.:Izd. LGU, L., 1981.

O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti B.Bahriddinovaning «Hozirgi o'zbek adabiy tili» (Fonetika-fonologiya) fanidan ma'ruzalar matniga

TAQRIZ

Ma'ruza matni «Hozirgi o'zbek adabiy tili» dasturi (tuzuvchilar H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva) asosida yozilgan bo'lib, unda hozirgi o'zbek adabiy tilining fonologik va leksik-semantik sathlari hamda bu tizimlarning lisoniy holati talqini va nutqiy voqelanishi yoritildi.

Ma'ruza matnining yaratilishida filologiya fanlari doktorlari E.Begmatov, N.Mahmudov, H.Ne'matov, A.Nurmonov, R.Rasulov, R.Safarova, filologiya fanlari nomzodlari M.Narziyeva, Sh.Orifjonova, B.Qilichev, G.Ne'matova, L.Ne'matova, Sh.Bobojonov kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari nazariy va metodologik jihatdan asos vazifasini o'tadi.

Ma'ruza matni bakalavriat bosqichidagi talabalar uchun mo'ljallanganligi bois unda fonologiya va leksikologiyaning hali yechimini topmagan munozarali nazariy masalalariga to'xtalinmadi.

Ma'ruza matnining maqsadi o'zbek adabiy tili zotiy tabiatining ma'lum bir qirralari hozirgi holatini lison va nutq farqlanishi nuqtai nazaridan asoslab berishdan iboratdir.

O'zbek tilining fonologik va leksik-semantik qurilishini yoritishda lisoniy birliklarga umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab (UMIS) va ularning voqelanishi natijasida hosil bo'lgan nutqiy birliklarga yakka (xususiylik), hodisa, voqelik, oqibat (YAHVO) sifatida munosabatda bo'lindi.

Lisoniy qonuniyatlarni yoritishda ilmiy tamoyil birligiga putur yetkazmaslikka, metodik ko'rsatmalarga amal qilishga, ifoda usulining talabalarbop, lisoniy qonuniyatlarning izohlanishi uchun keltirilgan misollarning o'zbek adabiy tili uchun tipik bo'lishiga e'tibor berildi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, an'anaviy va sistemaviy talqinda grafikaga doir qarashlar, asosan, farqlanmaganligi sababli ma'ruza matnining bu mavzuga doir qismi 1980-yilda «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etilgan Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova, A.Hojiyev, I.Rasulov, X.Doniyorov muallifligidagi «Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligidan olindi va buning uchun bu ustozlarga o'z ehtiromimizni bildiramiz.

Kitobning o'rta umum ta'lim maktablari, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari o'qituvchilari uchun ham qo'llanma vazifasini o'tashi ko'zda tutildi.

1-ma'ruza. KIRISH

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: O'zbek xalqining shakllanish tarixi, adabiy til taraqqiyoti, davrlashtirish, adabiy tili va sheva, o'zbek adabiy tilining o'rganilish tarixi.

Режа

1. O'zbek xalqi va uning shakllanish tarixi
2. O'zbek adabiy tili taraqqiyotini davrlashtirish
3. Hozirgi o'zbek adabiy tili va uning shevalarga munosabati
4. Hozirgi o'zbek adabiy tilining o'rganilish tarixi va bosqichlari

O'zbek xalqi va uning shakllanish tarixi. Har qanday xalqning etnik tarixi unga berilgan nomga nisbatan qadimiylidir. Shuningdek, o'zbek xalqi va kelib chiqish tarixi ham uning nomiga nisbatan qadimroqqa borib taqaladi. «O'zbek» termini aslida Dashti qipchoqda istiqomat qiluvchi turkiy qabila va elatlarning bir qismiga berilgan nom. Tarixning guvohlik berishicha, Dashti qipchoqda qadimda va o'rta asrlarda asosan turkiy xalqlar va allaqachonlar o'z ona tilini unutib, turklashgan mo'g'ul qavmi yashab keladi. Ana shu qipchoq cho'lining turk va til jihatdan turklashgan aholisi tarixiy asarlarda XIII asrning 80-yillaridan boshlab o'zbek nomi bilan uchraydi. Masalan, Hamidulloh Kazviniiy (1281-1350) Dashti qipchoqni «mamlakati o'zbek» (o'zbeklar mamlakati) yoki «ulusi o'zbek» (o'zbek ulusi) deb yozsa, Al-Kalkoshandiy (1418-yilda vafot etgan) ularning podsholarini «maliki bilad o'zbek» (o'zbeklar mamlakatining podshosi) deb ataydi. Nizomiddin Shomiy (1404 yildan keyin vafot etgan), Sharafiddin Ali Yazdiy (vafoti 1454-yilda), Abdurazzoq Samarqandiy (1413-1482) va Xondamir (1475-1535) asarlarida ham o'zbeklar haqida qimmatli ma'lumotlar beriladi. Biroq ularning barchasida XV asr boshlariga qadar o'zbeklar haqida gap ketganda, Dashti qipchoq xalqi - ko'chmanchi o'zbeklar tushunilgan. Markaziy Osiyoning dehqonchilik vohalarida, birinchi navbatda, Movarounnahrda, qadimdan istiqomat qilib kelgan xalq esa, agar u turkiy tilda so'zlashgan bo'lsa, turklar deb atalgan. Ularning tili Dashti qipchoq o'zbeklarining tili bilan bir xil bo'lib, turkiy tilning turli lahjalarida edi. Movarounnahr turklari va uning turkiylashgan xalqi o'zlarini turkiy qavm vakillari deb bilganlar.

Arablar Movarounnahrda o'z hukmronligini mustahkamlab olgach, VIII asrning 30-yillarida so'g'd tuprog'iga turklarning katta guruh shaklida kirib kelishi sekinlashdi. Arablarga qadar kelib o'nashib qolgan turkiy qabilalarning arablar hukmronligi va somoniylar davrida (VIII-X asrlar) tobora o'troq hayot tarziga ko'chishi tezlashdi. Shosh, Farg'ona, va Xorazmda turkiy xalqlar mahalliy aholi orasiga tobora singib o'troqlashgan turklar va til jihatidan turklashgan yerli aholi «sort» deb ataluvchi etnik qatlama aylanib bordi. O'zbek xalqining etnik tarixida qarlular va qoraxoniylar turklarning ham o'rni bor. VIII asr o'rtalarida Shimoliy Farg'ona yerlarida, Sirdaryoning sharqidan to Yettisuvgacha bo'lgan yerlarda qoraxoniylar o'z hukmronligini o'rnatdi. X asrning o'rtalaridan bu zonada qoraxoniylar davlati tashkil topdi. Qoraxoniylar

berdi ko'laga (O. Yoqubov):

2) xatboshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziq qo'yiladi va ular kichik harf bilan yoziladi:

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni ko'rishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

-mazkur ishni ko'rib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini:

-mamuriy huquqbuzarlik to'g'risidagi protokol va ishga oid boshqa materiallar to'g'ri tuzilgan-tuzilmaganligi hal qiladi:

3) gapning qismlari qavsli raqam yoki qavsli harf qo'yib sanalsa, bunday qismlar ham kichik harf bilan yoziladi.

2) o'zbekcha so'zlar: 3) tojik tilidan kirgan so'zlar: 4) arab tilidan kirgan so'zlar: 5) rus tilidan kirgan so'zlar («O'zbek tili» darsligidan).

74. Tarkibli nomlarning bosh harfidan iborat qisqartmalar, atoqli ot bo'lmagan ba'zi birikmalarning qisqartmalari bosh harf bilan yoziladi: AQSH (Amerika Qoshma Shtatlari), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), AES (Atom elektr stansiyasi) kabi. Qisqartma tarkibida bo'g'inga teng qism bo'lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: ToshDTU (Toshkent davlat texnika universiteti) kabi.

Ko'chirish qoidalari.

75. Ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi: *to'q-son, si-fatli, sifat-li, pax-takor, paxta-kor* kabi. Tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi: *va'-da, ma'-rifat, mash'-al, in'-om* kabi.

76. Co'zning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, ular quyidagicha ko'chiriladi:

1) so'z boshidagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi oldingi satrda qoldirilmaydi: *a-badiy* emas, *aba-diy, e-shikdan* emas, *eshik-dan* kabi:

2) so'z oxiridagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi keyingi satrga ko'chirilmaydi: *mudofa-a* emas, *mudo-faa*, emas, *matba-a* emas, *mat-baa* kabi.

77. O'zlashma so'zlarning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: *diagramma, mono-grafiya* kabi:

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: *silin-drik* kabi.

78. Bir tovushni ko'rsatuvchi harflar birikmasi birgalikda ko'chiriladi: *pe-shayvon, pe-shona, mai-shat, pi-choq bi-chiq-chi, si-ngil, de-ngiz* kabi.

79. Bosh harflardan iborat qisqartmalar, shuningdek ko'p xonali raqamlar satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: AQSH, BMT, O'zMU 16,245,1994, XIX kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: 5-«A»sinf, V «B» guruhi, 110 gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratil-gan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: «Navro...z-92» (festi-val), «Oqituvchi-91» (ko'rik tanlov), «Andijon», «Termiz» (g'o'za navlari), «Boing-767» samolyot,

o'g'li, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif Sofizoda, Mannon Otaboy, Navoiy Furqat^ Yel'pig'ichxon, Salomjon Alimov kabi.

67. Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: *Andijon, Yangiyol* (shaharlar), *Naymancha, Buloqbo'shi* (qishloqlar), *Bodomzor, Chig'atoy* (mahallar), *Zavraq* (dara), *Yorqoq* (yaylov) *Qoratoy, Pomir* (tog'lar), *Oqtepa, Uchtepa* (tepalar), *Zarafshon, Sirdaryo* (daryolar) *Yoyilma* (kanal), *Turkiya, Hindiston* (mamlakatlar) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: *Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum* kabi.

68. Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: *Hulkar, Qavs, Mirrix* (yulduz va sayyoralar nomi), *Tinchlik dengizi* (Oydagi relef nomi) kabi. *Yer, quyosh, oy* turdosh otlari sayyora nomi bo'lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: *Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida* ayplanadi.

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san'at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo'yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: *«Tong»* (mehmonxona), *«Saodat»* (firma), *«Navroz»* (xayriya jamg'armasi), *«Kamalak»* (matbaa birlashmasi), *«Guncha»* (bog'cha) *«Botanika»* (sanatoriya), *«Paxtakor»* (stadion), *«Qutlug' qon»* (roman), *«Dilorom»* (opera), *«Tanovar»* (kuy), *«Ozodlik»* (haykal), *«Jasorat»* (yodgorlik) *«Sino»* (sovutgich) kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: *Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro'z bayrami* kabi.

71. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarining nomidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: *O'zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Oliy Majlisining Raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi* kabi.

Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: *Bosh vazirning orinbosari, Mudofaa vaziri, Yozuvchilar uyushmasi, O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi* kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: *Sog'liqni saqlash vazirligi, Fan va texnika davlat qo'mitasi, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti* kabi.

72. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: *«O'zbekiston Qahramoni»* (unvon) *«Oltin Yulduz»* (mukofot). Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: *«Sog'lom avlod uchun»* (orden), *«O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi»* (faxriy unvon) *«Matbaa a'lochisi»* (nishon) kabi.

73. Gapning birinchi so'zi bosh harf bilan boshlanadi: *Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim* (O. Yoqubov).

Eslatma:

1) ko'chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so'zi (agar u atoqli ot bo'lmasa) kichik harf bilan yoziladi: *«Bu men», -qo'rqibgina javob*

davlati tarkibida arg'u, tuxsi, qarluq, chigil va yag'mo qabilalari bo'lib, ulardan, ayniqsa, dastlabki to'rttasi madaniy jihatdan boshqa turkiy qabilalardan ancha ustunligi bilan ajralib turar edi. X asrning oxirlaridan turkiy etnik qatlamning Movarounnahrning barcha hududlarida ustunligini ta'minlovchi tarixiy voqealar sodir bo'ldi. Sirdaryodan Yettisuvigacha bo'lgan yerlarda, shimoliy Farg'ona va butun Sharqiy Turkistonda o'z hukmronligini o'rnatgan qoraxoniylar turklari X asr oxirlarida Movaroun-nahrning ichki hududlariga ham kirib keldilar. Qoraxoniylar zamonida mamlakatning turkiy qatlam kirmagan biror yeri qolmadi. Bu davrda (XI-XII asrlarda) butun Movarounnahrda aholining turkiy tilda gaplashuvchi qatlami, shu jumladan, sug'diylar ham jamiyatning barcha ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida ustun bo'lishga qaramay, Samarqand va Buxoro kabi shaharlarda ham fors - tojik tilida so'zlashish va yozish davom etardi. Bu hol faqat adabiy doiralarda emas, rasmiy mahkamalarda ham sezilardi. Lekin Farg'ona va Shosh shaharlarida (Marg'ilon, Isfara, Xo'jand bundan mustasno) va Xorazmda ahvol boshqacha edi. Turk tilida so'zlashuvchilar qatlami fors tili qatlamidan kuchli bo'lib, uning ta'siri so'g'd shahar muhitiga ham jadal kirib borardi.

Qoraxoniylardan keyin o'zbek xalqi tarkibiga qo'shilgan yangi etnik komponent uning jismoniy qiyofasi-antropologik tipini keskin o'zgarishga olib keladi. O'rta Osiyoning Chingizxon tomonidan bosib olinishi (XIII asr) ham, XVI asr boshida Shayboniynon boshliq Dashti qipchoq ko'chmanchi o'zbeklari ham o'zbeklarning tipini tamoman o'zgartira olmadilar. Shuni ham aytish kerakki, Chingizxon bilan kelgan mo'g'ul urug'lari orasida turkiy qabilalar ozchilikni tashkil etardilar. Shayboniynon bilan kelgan ko'chmanchi o'zbeklar orasida esa, aksincha, turkiylashgan mo'g'ul urug'lari ko'pchilikni tashkil etar edi. Ular orlot, do'rmon, qo'ng'iroq, mang'it, nukus, chiliboy, kenagas, ming kabi turkiylashgan aymoqlar bo'lib, yana uzoq yillar davomida alohida etnik guruhlar bo'lib yashab qolaverdilar. Ularning antropologik qiyofasi mumtoz mo'g'ul tipini eslatardi. Bunday ayrim qabilalar turkiy etnik guruhlarining quramasi edi. Ular ko'p hollarda etnik kelib chiqishi bo'yicha emas, balki hududiy tamoyil bo'yicha uyushgan edilar. Shuning uchun ham ular keyinchalik osonlik bilan Movarounnahr xalqlari tarkibiga singib ketdilar. So'nggi qabilalar keyinchalik o'zbek millatining shakllanishda muhim rol o'ynadi.

O'zbek adabiy tili taraqqiyotini davrlashtirish. Adabiy til umumxalq tilining ishlov berilgan, sayqallashtirilgan va ma'lum bir me'yorga solingan shaklidir. Demak, o'zbek adabiy tili sheva va lahjalar bir butunligidan iborat bo'lgan o'zbek milliy tilidan farqlanadi. O'zbek adabiy tili o'zbek millatiga tegishli bo'lganligi sababli milliy tilning tarkibiy qismi hisoblanadi va u bilan butun-qism munosabatida bo'ladi. O'zbek adabiy tili uzoq davom etgan tadrijiy taraqqiyotga ega. Uning tarixi oltita davrni o'z ichiga oladi:

I. Eng qadimgi turkiy til (V asrgacha).

II. Qadimgi turkiy adabiy til (V-X asrlar).

III. Eski turkiy adabiy til (XI-XIII asrlar).

IV. Eski o'zbek adabiy tili (XIV-XIX asrning 1-yarmi).

V. Yangi o'zbek adabiy tili (XIX asrning 2-yarmi).

VI. Hozirgi o'zbek adabiy tili (XX asrdan boshlab).

I bosqich. Eng qadimgi turkiy tilni Markaziy Osiyo hududlarida yashagan qadimgi sak va massaget qabilalari tiliga xunn, yuyechji hamda boshqa turkiy qabila va urug'larning tili aralashuvidan hosil bo'lgan til tashkil etgan. Bizgacha bu tilda yaratilgan birorta yozma manba yetib kelmagan. Biroq arxeologiya, etnografiya fanlari mazkur tipdagi til mavjud bo'lganligi haqida guvohlik beradi.

II bosqich. Qadimgi turkiy adabiy til Turk hoqonligi barpo bo'lgandan to Qoraxoniylar davrigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda run (O'rxun-Enasoy), uyg'ur, so'g'd, manixey, braxma yozuvlarida bitilgan yodgorliklar bizgacha yetib kelgan. Bu yodgorliklar toshlarga, terilarga, yog'ochlarga bitilgan. Yodgorliklarning eng mashhurlari turk hoqonlari va sarkardalari Kultegin, Tunyuuq, Bilga hoqon sha'niga qo'yilgan tosh yozmalardir. Yodgorliklar O'rxun daryosi bo'ylaridan (Mo'g'uliston) topilgani uchun O'rxun yodnomalari yoki turk, run, dulbarjin yozuvlari deb ham yuritiladi. Yodnomalar XIX asrning ikkinchi yarmida topilgan. Ularni V.Tomsen o'qishga, birinchi marta V.Radlov tarjima qilishga muvaffaq bo'ldi. Bunga o'xshash yodnomalar keyinchalik Enasoy daryosi bo'ylaridan, Talas vodiysidan ham ko'plab topilgan.

Qadimgi turkiy til o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ulardan eng muhimlari quyidagilar:

1. Bu til fonetik jihatdan **d**-lovchi til hisoblanadi, ya'ni bugungi **y, z** tovushlari o'rnida **d** tovushi ishlatilgan: *adoq (oyoq) adg' (ayiq), edgu (ezgu)* kabi.

2. Morfologik jihatdan ham o'ziga xos belgilarga ega bo'lgan. Masalan tushum kelishigi **-g'/-g** qo'shimchasiga, jo'nalish kelishigi esa *g'aru/qaru/garu* shakliga ham ega bo'lgan: *budunug' (xalqni), Uyg'urg'aru (uyg'urga)*¹ kabi.

Sifatdagi va ravishdagi shakllarning o'ziga xos ko'rsatkichlari ishlatilgan: *oltachi (o'lajak), udimat (uxlamay)*. Shart mayli *-sar* shaklida bo'lgan: *borsar (borsa)*. (Bular haqida «Qadimgi turkiy til» kursi bo'yicha darslik va qo'llanmalardan batafsil ma'lumot olasiz).

III bosqich. Eski turkiy adabiy til. Til taraqqiyotining bu bosqichi Qoraxoniylar davlati barpo bo'lish davri bilan boshlanadi. Bu davrda o'zbek hamda boshqa turkiy adabiy tillarning ajralishi uchun zamin tayyorlandi.

Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida Movarounnahr va Qashqar hududlarida qarluq-uyg'ur va qipchoq, o'g'uz urug' tillari farqlanuvchi asosidagi turkiy adabiy til mavjud edi. Bu adabiy tilda «Qutadg'u bilig», «Devonu lug'otit turk», «Hibatul haqoyiq», Yassaviy «Hikmat»i, «Tafsir», «O'g'uznoma», «Qissasi Rabg'uziy» kabi asarlar yaratilgan.

IV bosqich. Bu davrga kelib bugungi kunda amal qilayotgan turkiy tillar bir-biridan juda ko'plab belgilari asosida farqlanib, mustaqillik kasb eta bordi. Xususan, eski o'zbek adabiy tili ham vujudga keldi. Shuningdek, yozma adabiyot ommalashmaganligi tufayli adabiy til zaifroq bo'lib, yozma manbalarda shevaviy xususiyatlar ko'plab ko'zga tashlanadi. Chunonchi, Farg'ona va Movarounnahrda yozilgan asarlar tili Xorazm vohasida yaratilgan asarlar tilidan ma'lum dialektik xossalari bilan ajralib turar edi. Shuningdek,

54. Rus tilidan aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan olingan so'zlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: *unter-ofitser, kilovatt-soat* kabi.

55. *-chi, -a (-ya), -ku, -u (-uy), -da, -e, -ey, (-yey)* yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi: *sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qo'y-e, yashang-e, o'g'lim-ey, keldi-yey*, kabi. Ammo *-mi, -oq, (-yoq), -ov, (-yov), -gina, (kina, qina)* yuklamalari o'zidan oldin kelgan so'zga qo'shib yoziladi: *keldimi? Keliboq, oziyoq, ko'rganov, ko'rdimov, mengina, qo'shiqqina* kabi.

56. Tartib soni arab raqamlari bilan yozilsa, qo'shimchasi o'rniga chiziqcha (-) qo'yiladi: *7-sinf, 5-«A» sinf, 3-7-8-sinf o'quvchilari, 60-yillar, 1991-yilning 1-sentabri* kabi. Tartib sonni ko'rsatuvchi rim raqamlaridan keyin chiziqcha yozilmaydi: *XX asr, X sinf* kabi.

Ajratib yozish.

57. Qo'shma fe'lning qismlari ajratib yoziladi: *sarf qil, ta'sir et, tamom bo'l, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma* kabi.

58. Ko'makchi fe'l to'liqsiz fe'ldan ajratib yoziladi: *aytib ber, olib ko'r, so'rab qo'y, ko'ra qol, bera boshla, yiqila yozdi: ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish* kabi. Lekin mustaqil fe'l bilan yordamchi fe'l orasida tovush o'zgarishi bo'lsa, bunday qismlar qo'shib yoziladi: *aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan)* kabi.

59. Ko'makchilar ajratib yoziladi: *shu, bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun boyi* kabi. Lekin bilan ko'makchisining *-la* shakli, uchun ko'makchisining *-chun* shakli chiziqcha bilan yoziladi: *sen-la, sen-chun* kabi.

60. *Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha* so'zlari o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: *hamma vaqt, har kim, qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o...sha yoqqa* kabi. Lekin *birpas, biroz, biratola, bivarakayiga, birmuncha, buyon* so'zlari qo'shib yoziladi. Shuningdek, *qay so'zi yoq, yer so'zlari bilan ishlatilganda bir y tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shib yoziladi: qayoqqa, qayerda* kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan *to'q, jiqqa, tim, liq, och* kabi so'zlar ajratib yoziladi: *to'q qizil, jiqqa ho'l, tim qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq* kabi.

62. Murakkab son qismlari ajratib yoziladi: *o'n bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming etti yuz sakson beshinchi* kabi.

63. *Yildan yilga, tomdan tomga* kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikmalar ajratib yoziladi.

64. Belgining ortiq darajasini bildiruvchi *ko'pdan ko'p, tekidan tekin, yangidan yangi ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi* kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarga *i* shaklida, unli bilan tugagan so'zlarga *yi* shaklida qo'shiladi: *dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol* kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so'zlar, shuningdek, qismlaridan biri yoki har ikkisi o'zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so'zlar qo'shib yoziladi: *gulbeor (guli beor), dardisar* kabi.

Bosh harflar imlosi.

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: *Dilbar O'rinova, Muhabbat Majidovna, Azamat Shuhrat*

43. Narsaning biror maqsad, ish uchun mo'ljallanganligini bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, molqo'ra, nosqovoq, ko'zoynak* kabi.

44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon, qashqargul* kabi.

45. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *kiryuvdi, kelintushdi, qoryog'di, Urto'qmoq, Ochildasturxon* kabi.

46. Qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *mingboshi, so'zboshi, olmaoqi* kabi.

47. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki obod so'zi bilan ifodalangan joy nomlari qo'shib yoziladi: *Yangiyo'l, To'rtko'l, Mirzacho'l, Sirdaryo, Kosonsoy, Yangiobod, Xalqobod* kabi. Lekin ikkinchi qismi atqli ot bo'lgan joy nomlari ajratib yoziladi: *O'rta Osiyo, Ko'hna Urganch, O'rta Chirchiq* kabi.

48. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti* kabi.

49. Qisqartmalarning barcha turlari va ularga qo'shiladigan qo'shimchalar qo'shib yoziladi: *SamDU, ToshDUning* kabi. Lekin yonma-yon kelgan, ikki qisqartma ajratib yoziladi: *O'zXDP MK (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi)* kabi.

50. Bir tovush ikki va undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan ko'rsatiladi: *yooq, nima, himm, uff* kabi.

Chiziqcha bilan yozish.

51. Juft va takror so'z qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *yel-yugur, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-to'rt, o'n-o'nbeshta, (10-15ta), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, oylab-netib, so'ramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, qop-qop, ming-ming, (ming-minglab), bitta-bitta, (bitta-bitalab), baland-baland, chop-a-chop, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan* kabi. Eslatma:

1) juft so'zdan qo'shimcha yordamida yasalgan so'zlar ham chiziqcha bilan yoziladi: *baxt-saodatli, xayr-xo'shlashmoq* kabi.

2) juft so'z qismlari orasida -u (-yu) bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladi va juft so'z qismlari ajratib yoziladi: *dost-u dushman (do'st-dushman), kecha-yu kunduz (kecna-kunduz)* kabi:

3) yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda bo'lsa, chiziqcha bilan yoziladi: *yozdi-oldi, borasan-qo'lasan, uxlabman-qolibman* kabi.

52. Belgini kuchaytiruvchi qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, to'ppa-to'g'ri, bab-baravar kabi so'z shakllari chiziqcha bilan yoziladi (lekin orzoq so'zi qo'shib yoziladi).

53. So'zning -ma, ba- yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *ko'chama-ko'cha, uyama-uy, rang-barang, dam-badam* kabi. Lekin mustaqil ishlatmaydigan qism qatnashsa, bunday so'zlar qo'shib yoziladi: *ro'baro', darbadar* kabi.

o'g'iz lahjasi o'zbek tilini bugungi kunda ham turkiy tillarning o'g'iz guruhi bilan bog'lab turganligi sababli unda har ikki tomon xususiyatlari qaysidir darajada saqlanishi tabiiy holdir. O'zbek tilining qipchoq lahjasi va turkiy tillarning qipchoq guruhi haqida ham shunday fikr aytish mumkin.

Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olingandan so'ng bu yerdagi millatlar ustida ham ulug'davlatchilik va ulug'millatchilik mafkurasi o'rnatila boshladi. Kuchli mafkuraviy tayziqlar natijasida hukmron tilga nisbatan ijobiy munosabat ham paydo bo'ldi. Jonli nutqda, hatto she'riy asarlarda ham ruscha so'zlarni ishlatish hollari kuzatila boshladi. Buni Muqimiy, Zavqiy she'rlaridagi durak, chert, vot, poshyol so'zlari isbotlaydi.

1917-yilgi Oktyabr to'ntarishidan so'ng nafaqat ruscha, balki sovetizm deb ataluvchi so'zlar tilimizda hisobsiz darajada ko'payib bordi. U mavjud so'zlarimizni ham siqib chiqara boshladi. Masalan, *pioner (kashshof), propaganda (targ'ibot), agitatsiya (tashviqot), yedinitsa (birlik), grajdan (fuqaro), problema (muammo), poeziya (she'riyat)* kabi.

Rus tili hukmronligi kuchayishi natijasida boshqa milliy tillar kabi o'zbek tili ham o'zbek millatiga mansub kishilarning o'zaro suhbat tiliga aylanib, rasmiy doiralardan siqib chiqarila boshladi. Rus tilida gaplashishlariga qarab kishilarni «madaniyatli» va qoloq kishilarga ajratish urf bo'ldi. Yig'inlar rus tilida olib borilar, barcha rasmiy hujjatlar va ish qog'ozlari rus tilida yuritilar edi. Oliy o'quv yurtlaridagi asosiy mashg'ulotlar rus tilida o'tilar edi.

Umuman olganda, o'tgan asrning 80-yillariga kelib, O'zbekistonda ham rus tili mutlaq hukmronlikni qo'lga oldi va o'zbek tilining vazifa doirasi keskin toraydi. Mamlakatdagi bu kabi boshqa ijtimoiy jarayonlar kuchayishi sobiq SSSR hududida milliy istiqolol harakatiga turtki bo'ldi. Milliy respublikalar milliy mustaqillik, milliy tillarga davlat tili maqomini berish talablari bilan chiqdilar. Bu jarayon O'zbekistonda ham kuchli portlashlar asosida kechdi. Natijada 1989-yil 21-oktyabrda o'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi unga tom ma'noda mustaqillik baxsh etdi. U tobelik kishanlaridan butkul xolos bo'lib, istiqolol vodiysida mustaqil rivojlana boshladi. 1991-yilda O'zbekistonning davlat sifatida istiqololga erishuvi esa o'zbek tili davlat tili maqomining abadiyligini kafolatlaydi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili va uning shevalarga munosabati. O'zbek tili ko'p dialektli til hisoblanadi. Bu uning murakkab tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligi, bugungi o'zbek millati o'tmishda xilma-xil etnik tarkibga ega bo'lganligi bilan belgilanadi.

O'zbek milliy tilini tashkil etuvchi turli-tuman shevalarni uch lahjaga birlashtirish mumkin. Bular: 1) qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi; 2) qipchoq lahjasi; 3) o'g'uz lahjasi.

Lahjalar o'zaro farqli xususiyatlarga ega. Bu farqlar, aytilganidek, lahjalarning har biri dastlab har xil qabila yoki qabila birlashmalarining tili bo'lganligi bilan bog'liqdir. Bu tarixiy jarayonni bir tomonlama to'g'ri anglagan Y.D. Polivanov o'zbek tilining ko'p dialektli til ekanligini nazarda tutib: «O'zbek milliy tili (o'zbek lahjalarining bir butunligi, yaxlitligi sifatida) yagona tizimning, aslida hech qachon amalda bo'lmagan o'zbek bobo tilining dialektologik parchalanish yo'li bilan emas, balki farqlanuvchi til tizimlarining

birlashuvi yo‘li bilan paydo bo‘lgan» - degan edi.

O‘zbek adabiy tilining taraqqiyotida ajralish va birlashish bir vaqtda yuz bergan. Zero, XIV asrga kelib, eski o‘zbek tilining boshqa turkiy tillardan farqlanishi, ajralishi kuchaygan. Bu, albatta, uning ichki lahjalarining yaxlitlana boshlashi, ular orasidagi farqlarning ma‘lum darajada susayishi bilan belgilanadi. Bu tarixiy, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bog‘liq hodisadir. O‘zbek tilining dialekt va shevalari uzoq o‘tmishda o‘zbek xalqining tarixiy taraqqiyoti bilan bog‘liq ravishda o‘zaro umumiylik kasb etib, yagona o‘zbek tilini tashkil etib borgan. Lekin ular o‘z mustaqilligini ta‘minlovchi farqlarni saqlab qolavergan. Masalan, o‘zbek tilining qipchoq lahjasida qipchoq tillarining xususiyatlaridan bo‘lgan singarmonizm to‘liq saqlangan. Shu boisdan uning unli fonemalari miqdori 9 ta. So‘z boshida **y** tovushi o‘rnida **j** tovushi qo‘llanilishi, **f** tovushining deyarli qo‘llanmasligi, **x** tovushining **h** tarzida ekanligi, so‘z o‘rtasi va oxirida **g** tovushining **v** tarzida talaffuz etilishi, oltita kelishik shaklining to‘liq saqlanganligi va boshqa leksik farqlar (*checha-yanga*, *bo‘la-xolavachcha*), *tulup* (*junli issiq po‘stin*), *lochira*, *g‘ilmindi*, *kulchatoy*, *janchmich* (ovqat turlari) bu lahjaning nisbiy mustaqilligini ko‘rsatadi. Bunday farqlarni qarluq-chigil-uyg‘ur va o‘g‘uz lahjalarida ham kuzatish mumkin. Umuman olganda, lahjalar fonetik, morfologik va leksik jihatdan o‘zaro va adabiy tildan farqlanib turadi. Lekin bunday o‘ziga xos tafovutlarga qaramay, o‘zbek tilining barcha sheva va lahjalariaro umumiylik ustuvorroqdir. Albatta, bu farqlar o‘zbek adabiy tilini boyitishga xizmat qiladi. Shu boisdan ham sheva va lahjalarga o‘zbek milliy tilining quyi shakli va o‘zbek adabiy tilining ichki imkoniyati sifatida qaraladi hamda ulardan unumli va oqilona foydalanish talab qilinadi. Adabiy til esa milliy tilning yuqori ko‘rinishi sifatida mazkur imkoniyatning voqelangan mahsulidir. O‘zbek milliy tilining laxjalari orasida, odatda, qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi adabiy tilning tayanch manbasi deb qaraladi. Bu lahjaga Toshkent, Andijon, Farg‘ona, Namangan, Jizzax, Samarqand, Buxoro, Qarshi, O‘sh, Marg‘ilon, Jalolobod, Termiz va boshqa shaharlarning shevalari kiradi. Ba‘zi olimlar o‘zbek adabiy tili me‘yorlarini belgilashda Toshkent shevasi fonetik jihatdan, Andijon, Farg‘ona shevalari morfologik jihatdan tayanch sheva degan biryoqlama fikrni ilgari suradilar. Aslini olganda, A.K.Borovkov qayd qilib o‘tganidek, o‘zbek tilining birorta shevasini ham adabiy tilga hamma jihatdan asos bo‘lgan deb aytib bo‘lmaydi. Chunki o‘zbek tilining barcha lahjalari o‘zbek adabiy tilining taraqqiyotiga ma‘lum bir darajada hissa qo‘shgan. Birining ta‘siri kuchayganda, ikkinchisidiki susaygan bo‘lishi mumkin. Masalan, Andijon, Farg‘ona shevalari o‘zbek adabiy tiliga xos eng ko‘p tarqalgan grammatik shakllardan birini - hozirgi zamon fe‘lining **-yap** affiksi vositasida yasaluvchi shaklini bergan deyiladi. Lekin bu shakl qipchoq laxjalarida ham aynan shunday qo‘llanadi. Shunisi xarakterliki, bir nazarda adabiy tildan birmuncha uzoqroq deb tasavvur qilinadigan qipchoq lahjasi morfologiyasi singar-monizmdan, ya‘ni fonetik o‘ziga xoslikdan xoli olinsa, adabiy til morfologiyasi bilan aynandir. Yoki adabiy tilga fonetik jihatdan asos deyilgan Toshkent shevasida **x** va **h** tovushlari, qaratqich va tushum kelishiklari shakllari farqlanmaydi. Qipchoq shevalarida esa ular qat‘iy farqlanadi. Qipchoq shevalarining adabiy til

2) o‘rin kelishigi va chiqish kelishigi qo‘shimchasining, o‘tgan zamon yasovchisi va III shaxs ko‘rsatkichi *-di* qo‘shimchasining boshidagi undosh ba‘zan *t* aytilsa ham, hamma vaqt *d* yoziladi: *ishda*, *misdan*, *ketdi*, *kelmabdi* kabi.

37. Quydagi qo‘shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so‘zlardan fe‘l yasovchi-*illa* (*chirilla*, *taqilla*) qo‘shimchasi so‘z tarkibida *v* yoki *u* tovushi bo‘lganda-*ulla* aytiladi va shunday yoziladi: *shovulla*, *Lovulla*, *gurulla* kabi:

2) nisbat shaklini yasovchi-*dir* qo‘shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo‘g‘inli so‘zlarga (*kel* so‘zidan boshqa), shuningdek, *z* undoshi bilan tugagan ortirma nisbat yasovchisidan keyin qo‘shiladi: *quvdir*, *egdir*, *kuldir*, *yondir*: *o‘tkazdir*, *tomizdir* kabi. Qolgan barcha hollarda bu qo‘shimcha-*tir* deb aytiladi va shunday yoziladi: *tiktir*, *kestir*, *uyaltir*, *chaqirtir* kabi;

3) jo‘nalish kelishigi qo‘shimcha *-ga* chegara bildiruvchi *-gacha* ravishdosh shaklini yasovchi *-gach*, *-guncha*, *-gani*, *-gudek*, sifatdosh shaklini yasovchi *-gan*, buyruq maylining ikkinchi shaxs ko‘rsatkichi *-gin*, shuningdek *-gina* qo‘shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) *k* undoshi bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda bu qo‘shimchalarning bosh tovushi *k* aytiladi va shunday yoziladi: *tokka*, *yolakkacha*, *konikkach*, *zerikkuncha*, *to‘kkani*, *kechikkudek*, *bukkan*, *ekkin*, *kichikkina* kabi:

b) *q* undoshi bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda bu qo‘shimchalarning bosh tovushi *q* aytiladi va shunday yoziladi: *chopiqqa*, *qishloqqacha*, *yoqqach*, *chiqquncha*, *chiniqqani*, *qo‘rqqudek*, *achchiqqina* kabi:

v) qolgan barcha hollarda, so‘z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo‘shimchalarning bosh tovushi *k* yoki *q* aytilishidan qat‘i nazar *g* yoziladi: *bargga*, *pedagogga*, *bug‘ga*, *sog‘ga*, *og‘gan*, *sig‘guncha* kabi:

Qo‘shib yozish.

38. *Xona*, *noma*, *poya*, *bop*, *xush*, *ham*, *baxsh*, *kam*, *umum*, *rang*, *mijoz*, *sifat*, *talab*, kabi so‘zlar yordamida yasalgan qo‘shma ot va qo‘shma sifatlar qo‘shib yoziladi: *qabulxona*, *tabriknoma*, *taklifnoma*, *bedapoya*, *ommabop*, *xushxabar*, *hamsuhbat*, *orombaxsh*, *kamquvvat*, *bugdoyrang*, *umumxalq*, *sovuqmijoz*, *devsifat*, *suvtalab* kabi.

39. *-(a)-r* (inkor shakli-*mas*) qo‘shimchasi bilan tugaydigan qo‘shma ot va qo‘shma sifatlar qo‘shib yoziladi: *o‘rinbosar*, *otboqar*, *cho‘lquvar*, *ishyoqmas*, *qushqo‘nmas* kabi.

40. Takror taqlid so‘zlarga qo‘shimcha qo‘shish bilan yasalgan ot va fe‘llar qo‘shib yoziladi: *pirpirak* (*pir-pir-+ak*), *hayhayla* (*hay-hay+la*), *gujgujla* (*guj-guj+la*) kabi.

41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), o‘xshatish yo‘li bilan bildiruvchi qo‘shma ot va qo‘shma sifatlar qo‘shib yoziladi: *karnaygul*, *qoziqorin*, *otquloq*, *oybolta*, *devqomat*, *sheryurak*, *bodomqovoq*, *qirgiykoq* kabi.

42. Narsani uning rangi, mazasi, o‘zidagi biror narsasi va shu kabi belgilari asosida bildiruvchi qo‘shma otlar qo‘shib yoziladi: *olaqarg‘a*, *qizilishton*, *achchiqtosh*, *mingoyoq* kabi.

yoʻzuv kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida *u* unlisi bor fe'lga *-uq* qo'shiladi: *uz-uzuq, yut-yutyq* kabi. Lekin *uyushiq, burushiq uchuriq* (shuningdek, *bulduriq*) kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida *i* aytiladi va shunday yoziladi.

34. *k, q* undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek dek, yoq kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda *k* undoshi *g* undoshiga, *q* undoshi *g'* undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: *tilak-tilaging, yurak-yuragim, kubok-kubogi, bek-begi, tayoq-tayogi, qo'shiq-qo'shig'i, yaxshiroq-yaxshirogi, yoq-yogi* kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda *k, q* tovushi aslicha aytiladi va yoziladi: *ishtirok-ishtiroki, ocherk-ocherki, erk-erki, huquq-huquqim, ravnaq-ravnaqi, yuq-yuqi* kabi.

35. Quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) *o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil* kabi ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda *qayir, ayir*, kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi *-il* qo'shimchasi qo'shilganda *ikki, olti, etti* so'zlariga *-ov, -ala* qo'shimchalari qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: *o'rin-o'rnim, qorin-qorni, burun-burning, o'g'il-o'g'ling, ko'ngil-ko'ngli, yarim-yarmi qayir-qayri, ulug'-ulg'ay, sariq-sarg'ay, ikki-ikkov, ikki-ikkala, yetti-yettov* kabi.

2) *u, bu, shu, o'sha* olmoshlariga *-da, -dan, -day, -dagi, -ga, -gacha, -cha* qo'shimchalari qo'shilganda *n* tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *unda, bunday, shunda, o'shancha*, kabi: bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: *buningiz, o'shanisi* kabi;

3) *o, o', u e* unilari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari *-m, -ng, -si, -miz, -ngiz, -si*, (yoki *-lari*) shaklida tovush orttirmay qo'shiladi: *bobom, bobong, bobosi: bobomiz, bobongiz, bobosi* (yoki *-bobolari*): *orzum, orzung, orzusi: orzumiz, orzungiz, orzusi* kabi;

b) *parvo, obro...*, *mavqe, mavzu, avzo* so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir *u* tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying: parvoyimiz, parvoyingiz: obrroyim, obroyind, obroyimiz, obroingiz* kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi *parvo, avzo, obro, mavqe* so'zlariga *-yi* shaklida, *xudo, mavzu* so'zlariga esa *-si* shaklida qo'shiladi: *avzoyi, mavzusi* kabi (*dohiy* kabi *u* undoshi bilan tugagan so'zga ham III shaxsda *-si* qo'shiladi: *dohiysi* kabi);

4) *men, sen* olmoshlariga *-ni, -ning, -niki* qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi *n* aytilmaydi va yozilmaydi: *meni, mening, meniki: seni, sening, seniki* kabi.

36. Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham, bir xil yoziladi:

1) *-bon, boz* qo'shimchalari ba'zan *-von, -voz* aytilsa ham, hamma vaqt *-bon, -boz* yoziladi: *darvozabon, masxaraboz* kabi. Lekin *-vachcha* qo'shimchasi hamma vaqt shunday ataladi va yoziladi: *amakivachcha, xolavachcha* kabi.

lug'atini, xususan, uning chorvachilik atamaları tizimini rivojlantirishda, adabiy tilning uslubiy imkoniyatlarini boyitishda katta hissasi bor. Masalan, *qirqim, o'tov, to'l, sarimoy, chakki, chalop, uloq, sovlıq kabi umumiy va chorvachilik atamaları, quyruq, bovrur, oq patir, tovoq, kulchatoy, lochira* singari pazandachilik atamaları adabiy tilga qipchoq shevalaridan kirib kelgan.

Adabiy tilning rivojlanishiga o'zbek tilining o'g'uz lahjasi ham ma'lum darajada hissa qo'shgan. Buning uchun adabiy tildagi *yoshulli, o'g'lon, buyon, qaydin, qorago'z* kabi qator so'zlarni misol sifatida keltirish kifoya. Demak, o'zbek adabiy tilining taraqqiyotida barcha lahja va shevalar birday manba bo'lib xizmat qilgan. Bunda ularning birortasiga ustuvorlik maqomini berish ma'qul emas. Demak, ma'lum bir tilning qarindosh tillarga va shevalariga munosabatida ikki xil - differentsiatsiya va integratsiya jarayonlarini kuzatish mumkin. Bugungi kunda adabiy til va shevalar munosabatida muttasil integratsiya jarayoni kechayotir. O'zbek xalqining yoppasiga savodxonligi, maishiy hayotining tubdan o'zgarganligi, ta'lim tizimining yuqori darajadaliği, matbuot va televideniyeining rivojlanganligi, madaniy sohada amalga oshirilayotgan tadbirlar o'zbek adabiy tili va shevalarini bir-biriga yaqinlashtirdi. Xalq shevalariga adabiy til ta'sirining asta-sekin singib borishi davom etayotir.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining o'rganilish tarixi va bosqichlari.

HO'ATning o'rganilish tarixini quyidagicha davrlashtirish mumkin.

I. XI-XIII asrlar (Qadimgi turkiy tilshunoslik).

II. XV-XIX asrlar (Eski turkiy tilshunoslik).

III. XX asrning boshidan XX asr 90-yilargacha (An'anaviy o'zbek tilshunosligi).

IV. XX asrning 90-yillaridan bugungi kungacha (Zamonaviy o'zbek tilshunosligi).

I bosqich. O'zbek tilshunosligi fani M.Koshg'ariyning «Devonu lug'o-tit turk» asari bilan boshlanadi. Bu asar 1914 yilda Turkiyaning Diyorbakir shahrida topilgan.

«Devonu lug'otit turk» 1915-17 yillarda uch tom dan iborat qilib Istanbul shahrida nashr etilgan. Shu nashr asosida V.Brokkelman bu asarni 1928 yilda nemischa tarjimada nashr qildi. 1939 yilda Anqarada Basim Atalay tarjimasida turk tilida bosildi. Olim S.Mutallibov devon tarjimasi ustida samarali ishlab, 1960-63 yillar davomida uch tom da o'zbek tilida nashr qildi.

M.Qoshg'ariyning asari kirish va lug'at qismidan iborat. Kirish qismida muallif «Devon»ning yaratilish sabablari, o'z ish uslubi, asarning tuzilishi, turkcha so'zlarning tuzilishda qo'llaniladigan harflar, kitobda aytilgan va aytilmagan narsalar, turk tabaqalar va qabilalarning bayoni, turk tilining xususiyatlari, tilda va lahjalarda bo'ladigan farqlar xaqida fikr yuritadi.

Asarning lug'at qismida 7500 so'z sakkiz bo'limga izohlanadi. M.Qoshg'ariy turkiy tillar qurilishini tasvirlashda qiyosiy usuldan foydalanib, tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri bo'lib qoldi.

Ilmiy fan xazinasiga bebaho durdonalar qo'shgan Mahmud az-Zamaxshariyning qadimgi turkiy tilshunoslikda ham o'ziga xos o'rni bor.

Zamaxshariy yirik tilshunos sifatida arab tilshunosligining rivojiga

ulkan hissa qo'shgan olim hisoblanadi. Biroq uning lug'atlarida turkiy so'zlarga ham alohida e'tibor berilib, ularda XII-XIII asrlar Markaziy Osiyo turkiy adabiy tilining leksikasi o'z aksini topgan.

XIII-XIV asrlarda yashab ijod etgan Abu Hayyon al-Anda-lusiyning qadimgi turkiy tilshunoslikda tutgan o'rni o'ziga xosdir. U turkiy va arab tili muqoyasasiga doir ko'plab asarlar yaratgan bo'lib, ulardan xarakterlisi «Kitob al-idrok li lisonal-atrok» lug'atidir. Asar 1312 yilda Qohirada bitilgan bo'lib, lug'at va grammatikadan iborat.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, asarda qipchoq alomatlari juda kuchli bo'lib, shu bilan birga o'g'uz unsurlari ham uchrab turadi.

Qadimgi turkiy tilshunoslik taraqqiyotida mashhur tilshunos Jamoliddin Muhammad Abdulloh Turkiyning ham o'ziga xos o'rni bor. Uning taxminan XIII-XIV asrlarda yozilgan «Kitobul il bulg'at al-mushtaq fi lug'at -it turk vo-l-qafchoq» («Turk va qipchoq tillariga mushtoqlarni qiziqitiruvchi kitob») asari arab, fors, turk, mo'g'ul tillari qiyosiga bag'ishlangan bo'lib, bu asar turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

II bosqich. Eski o'zbek tilshunosligining shakllanishi va taraqqiyotida buyuk mutaffakkir shoir Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Aloyi Binni Muhibiy, Mirzo Mehdiyon, Is'hoqxon Ibrat kabilarning lingvistik qarashlari va asarlari muhim ahamiyatga ega.

XIX asrning oxiriga kelib rus bosqinchilarining mahalliy xalq madaniyati, urf-odati va tilini o'rganish ehtiyoji natijasida bir qancha amaliy ahamiyatga ega grammatikalar vujudga keldi. M.A.Terentevning «Turk, fors, qirg'iz va o'zbek tili grammatikasi» (1875)ni, A.Starlevskiyning «Rus kishisining O'rta Osiyodagi yo'ldoshi» (1878) asarini, Z.A.Alekseev va V.Vishnegorskiyning «Sort tili samouchiteli» (1884), M. Andreevning «Sort tilini birinchi bor o'rganuvchilar uchun qo'llanma» (1896)sini, F.Mashkovtsevning «Sort tili darslari» (1899)ni, V.P.Nalivkinning «Sort tilini amaliy o'rganish uchun qo'llanma» (1898) sini, N.Budzinskiyning «Sort tili darsligi» (1910) ni bunga misol sifatida ko'rsatish mumkin.

III bosqich. Tom ma'nodagi fan sifatida o'zbek tilshunosligi XX asrning 20-30- yillarida shakllana boshladi va shu asrning oxirlariga kelib o'zining yuqori cho'qqilaridan biriga erishdi.

XX asr o'zbek tilshunosligining shakllanishida Abdurauf Fitrat, G'ozii Olim Yunusov, Ulug' Tursunov, Y.D.Polivanov, Qayum Ramazon, Faxri Kamolov va Ayub G'ulomovlarning xizmatlari behad katta.

Bu davrda o'zbek tilining ichki qurilishi zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida ishlab chiqildi va o'zbek tilshunosligi jahon zamonaviy tilshunosligining bir bo'lagi sifatida shakllandi. Imlo qoidalari ishlab chiqilib, o'rta, o'rta maxsus va oliy maktab uchun bu tildan me'yoriy darslik, qo'llanma va ilmiy grammatikalar yaratildi. Tilshunoslikning bugungi mavjud barcha bo'limlari bo'yicha ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari vujudga keldi.

Lug'atshunoslik bo'yicha olib borilgan ishlar nihoyatda samarali bo'ldi. Bir tilli, ko'p tilli va turli sohaviy lug'atlar yaratilib, leksikografiya tilshunoslikning alohida, yetuk sohasi sifatida namoyon bo'ldi.

O'zbek tilshunosligi zamonaviy fan sifatida to'liq shakllandi. O'zbek

Ketdi (ketti), yigitcha (yigichcha), tuzsiz (tussiz), taqsim (taxsim), qochdi (qoshti), bog'ga (boqqa), sig'gan (siqqan), bargga (barkka) va xokazolar. Morfologik yozuv imlodida bir xillikni ta'minlaydi.

SHakliy (grafik) yozuv. Nutqimizda keng qo'llanadigan o'zlashma so'zlarni qanday talaffuz qilishimizdan qat'iy nazar asliga muvofiq yozishni talab etadigan yozuv qoidasi. Ko'pgina turkiy tillardan farqlanib o'zbek tilida o'zlashma so'zlarni o'zlashtirish madaniyatiga yaxshi amal qilingan. Bu, albatta, o'zbek tili tarixida arabiy, forsiy, keyinchalik ruscha o'zlashmalarni o'zlashtirishda dastlabki qadamlarning to'g'ri tashlanganligi, aniqrog'i, mazkur so'zlarni dastlab o'z asarlarida foydalangan allomalarimiz asliga muvofiq qo'llay olganlari bilan bog'liqdir: fikr (fikir), qahr (qahir), hukm (hukum), muallim (malim), foiz (foyiz), Navoiy (Navoyi), operator (apirator), kvitantsiya (kaptansa) va hokazo.

Tarixiy (an'anaviy) yozuv. So'z va qo'shimchalarning hozirgi o'zbek adabiy tili uchun me'yoriy bo'lmagan, tarixiy variantlaridan yozma nutqda foydalanilishi o'zbek imlosining tarixiy-an'anaviy yozuv qoidasiga muvofiq amalga oshiriladi. Aniqrog'i, so'z va uning qismlarini hozirgi holaticha emas, tarixiy, an'ana tusiga kirib qolgan shaklida yozish, bugungi imlo nuqtai nazaridan xato hisoblanmaydi: chorizm (tsarizm), pudratchi (podryadchik), buyruq (amr), nima uchun (nechun), u (ul), uni (oni). Shuningdek, ko'pgina qo'shimchalarning yozilishida ham bu holatni ko'rishimiz mumkin:

-gin/gil borgil//borg'il. ...so'zimni uch bora quloqqa ilgil... (A.Oripov)

-mi/mu qoldimu, keldimu. ...sevgini o'lchab bo'lurmu toshu tarozu bilan...(E.Vohidov)

Farqlovchi yozuv. Tilimizdagi shaklan bir-biriga yaqin so'z va qo'shimchalarni nutqda farqlashni talab etuvchi yozuv qoidasi. -li/-lik/-liq, -chan/-chang, -dash/-dosh: gurunchli/gurunchlik, paltoli/paltolik, otalik/otaliq, yondash/yondosh, ishchan/yaktakchang. Shuningdek, azm-azim, tunamoq-to'namoq, yot-yod, yoriq-yorug' va h.

O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. O'zbek yozuvi uchun shu vaqtga qadar ikki marta imlo qoidalari tasdiqlangan. Birinchisi, 1956 yilda kiril alifbosiga asoslangan o'zbek yozuvi uchun ishlab chiqilgan bo'lsa, ikkinchisi 1995 yilda lotin alifbosiga asoslangan o'zbek yozuvi uchun ishlab chiqilgan. O'zbek tilining lotin yozuvidagi asosiy imlo qoidalari 82-§ dan iborat bo'lib uning ayrim qismlari xususida to'xtalamiz.

Asos va qo'shimchalar imlosi:

33.Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z oxiridagi unli o'zgaradi:

1) *a* unlisi bilan tugagan fe'llarga -v,-q,-qi qo'shimchasi qo'shilganda *a* unlisi o deb aytiladi va shunday yoziladi: *sayla-saylov, sina-sinov, aya-ayovsiz, so'ra-so'roq, bo'ya-bo'yoq, o'yna-o'ynoqi, sayra-sayroqi* kabi:

2) *i* unlisi bilan tugagan ko'pchilik fe'llarga -v,-q qo'shimchasi qo'shilganda bu unli *u* aytiladi va shunday yoziladi: *o'qi-o'quvchi, qazi-qazuvchi, sovi-sovuq* kabi. Lekin *i* unlisi bilan tugagan ayrim fe'llarga -q qo'shimchasi qo'shilganda bu unli *i* aytiladi va shunday yoziladi: *o'g'ri-o'g'riq, qavi-qaviq* kabi. Eslatma:

1) undosh bilan tugagan barcha fe'llarga -uv qo'shiladi: *ol-oluv, yoz-*

5. O'zbek xalqi o'z tarixi davomida qanday yozuvlardan foydalangan.

Fan bo'yicha zaruriy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Fonetika-fonologiya. Grafika. Imlo. Leksikologiya-semasiologiya. Leksikografiya. I qism Qarshi. 2004.
2. Hamreva Y. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan mashqlar t o'plami. I qism (Fonetika. Grafika. Imlo), Qarshi, Nasaf n. 2005, 85 bet
3. SH.SHOabdurahmonov va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. I qism. 1980.
4. E. Qilichev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro. 1999/

Fan bo'yicha qo'shimcha adabiyotlar

5. Maxmudov A. Glasnie uzbekskogo yazika. -T.:Fan, 1968.
6. Maxmudov A. Konsananti uzbekskogo yazika. -T.:Fan, 1968.
7. Maxmudov A. Assimilyasiya v svete vzaimootnimeniya fonetiki i grammatiki // Sovetskaya tyurkologiya. -1972. -№ 6.
8. Rizaev S. Bo'g'in strukturasini o'rganish tajribasidan. -T.:Fan, 1975.
9. G'ulomov A.G'. O'zbek tilida urg'u. -T., 1974.

9-10-ma'ruza. Imlo

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: fonetik yozuv, morfologik yozuv, shakily yozuv, imlo...

Reja

1. O'zbek imlosining asosiy tamoyillari.
2. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalar.

O'zbek imlosining asosiy tamoyillari. O'zbek imlosi quyidagi yozuv tamoyillari asosida ish ko'radi.

Fonetik yozuv. So'z va uning qismlarini qanday talaffuz qilinsa shunday yozishni talab etadi. Fonetik yozuv imloni tartibga solishda chigalliklarni keltirib chiqaradi. Chunki bu yozuvga amal qilinganda so'zlar va qo'shimchalarning turli variantlari yuzaga keladi. Ulardan ayrimlarini ko'rib o'tamiz:

1. g undoshi bilan boshlanuvchi ko'pgina qo'shimchalarda birinchi harfning k yoki q ga aylanishi kuzatiladi: -ga / -ka, -qa bog'-ga, yurak-ka, yutuq-qa; -gan/-kan, -qan; gach/-kach, -qach; -guncha/-kuncha, -quncha va h.

2. i unlisi bilan boshlanuvchi ayrim qo'shimchalarda o'zakdagi unli ta'sirida ulashishning kuzatilishi: indi/undi (kuy-undi), im/um (uy-um, un-um).

3. So'zga harakat nomining -v, ot va sifat yasovchi -q, egalik shakli, shuningdek, ayrim fe'l yasovchilar qo'shilganda turli fonetik o'zgarishlar kuzatiladi va ular imloga ko'chadi: tintuv (tinti-v), o'quv (o'qi-v), sanoq (son-a-q), qiynoq (qiyin-a-q), so'roq (so'ra-q), o'yna (o'yin-a), pasay (past-ay), o'lg'ay (ulug'-ay), sarg'ay (sariq-ay), buyruq (buyur-iq), chanqog'i (chanqa-q-i), sanog'i (son-a-q-i), eshigi (eshik-i) va hokazolar.

Morfologik yozuv. So'z va uning qismlarini qanday talaffuz qilinishidan qat'iy nazar imloga, asliga muvofiq yozishni talab etadigan yozuv qoidasi. Og'zaki nutqda so'z qismlari turli fonetik variatsiyalarga uchraydi, biroq yozuvda bu jarayonlar aks ettirilmaydi:

tilini o'rganish bo'yicha qilinayotgan barcha ishlar bir asosiy maqsadga - hozirgi o'zbek adabiy tilining taraqqiyot qonuniyatlarini va shu asosda uning barcha tarmoqlari bo'yicha me'yorlarini belgilashga qaratildi. O'zbek tilshunosligining taraqqiyot yo'li va darajasi ham xuddi shu maqsadga erishish, shu yo'ldagi harakatning natijalari bilan belgilanadi. Shu maqsadda o'zbek tilshunosligi quyidagi sohalar bo'yicha tadqiqot ishlarini amalga oshirmoqda:

- 1.Fonetika.
- 2.Leksika.
- 3.Leksikografiya.
- 4.So'z yasalishi.
- 5.Grammatika.
- 6.Dialektologiya.
- 7.Qiyosiy til.
- 8.Nutq madaniyati va uslubiyati.
- 9.O'zbek tili tarixi.
- 10.Sotsiolingvistik.

Bu sohalarining barchasi bo'yicha O'z RFA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti, universitetlar va pedagogika institutlarining tilshunos olimlari samarali mehnat qildilar.

Bu davr o'zbek tilshunosligining mumtoz davri hisoblansa-da, uni hukmron mafkuraga xizmat qildirish, sobiq kommunistik mafkuraning millatlarning birlashib, yagona sovet xalqi vujudga kelishi haqidagi g'oyasi qoliplariga tushirishga bo'lgan tazyiqlar natijasida ko'p hollarda o'zbek tilining lisoniy universalialarga muvofiq jihatlarini ko'proq ochish, uning tabiatini hukmron til bo'lgan rus tili andozalari asosida ko'rishga intilish, buni ilmiy tadqiqotlarda zo'rma-zo'rakilik bilan yoritishga urinish hollari kuchaydi. Masalan, fonetikadagi urg'u masalasini olaylik. Rus va boshqa Yevropa tillarida urg'uning roli katta. Biroq bu uning barqaror belgisi bo'lmagan o'zbek tiliga ham shundayligicha olib o'tildi va asosiy fonetik belgisi sifatida alohida e'tiborga olindi. Yoki o'zbek tilida ham ts, lab-tish v undoshi borligi uqtirib kelindi. Tovushlar orfoepiyasini rus tili talafuz me'yorlariga yaqinlashtirishga urinishlar davom etdi.

O'zbek tili grammatikasi talqinida ham rus tili qoidalariga o'zbek tili dalillarini tiqishtirish hollari yuz berdi. Bu, masalan, morfologiyada so'z turkumlari tasnifi va tartibida, grammatik qo'shimchalar tasnifida, so'zlarning birikuv omillari va vositalari talqinida, gap mohiyatini belgilashda, qo'shma gaplar tasnifida yaqqol namoyon bo'ldi.

Lug'atchilikda ham rus tili lug'atlari shablon vazifasini o'tadi. Masalan, «yangi tipdagi» o'zbek tilining morfem lug'atida o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlarni morfemalarga ajratish so'z borayotgan tillarnikida-gidek amalga oshirildi: *axborot* - *axborot*, *traktor* - *traktorist* - *traktorist* kabi.

«O'zbek tilining izohli Lug'ati»da ham aynan shunday yo'l tutildi. (Bu haqda «Leksikografiya» bo'limida ma'lumot olasiz.)

O'zbek tilshunosligi, umuman olganda, ulkan yutuqlarni qo'lga kiritishi bilan birgalikda, davrning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy ta'siri unda o'z izini qoldirmasligi mumkin emas edi.

IV bosqich. XX asrning 80-yillariga kelib o'zbek tilshunosligining amaliy, faktografik bosqichi tugallangan va to'plangan boy daliliy ashyoni dialektik metodologiya asosida o'rganishga kuchli zamin tayyorlab, o'zi esa turg'unlik holatini boshdan kechirmoqda edi. Shu boisdan butun sobiq sho'ro davlati hududida olib borilayotgan oshkoralik va qayta qurish siyosati o'zbek tilshunosligi fanini ham chetlab o'tmadi. O'zbek tilshunosligining yangi avlodlari H.Ne'matov, E.Begmatov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva, kabi olimlar qayta qurish sharoitida o'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari bo'yicha respublika va ittifoq matbuotida chiqishlar qildilar. Ko'tarilgan masalalarni mohiyatan ikkiga bo'lish mumkin:

birinchidan, o'zbek tilshunosligi empirizmdan qutulib, til hodisalari nazariy tadqiq qilishi, tilga sistema sifatida yondashib, lison va nutqni farqlashi va empirik asoslarda yechimi mumkin bo'lmagan muommalarni hal etishi lozim edi;

ikkinchidan, uzoq yillar davomida o'zbek tili ittifoqdagi turkiy, qolaversa, boshqa tillar kabi rus va Yevropa tillari qoliplari asosida o'rganib kelindi. Uni o'z ichki zotiy tabiatidan kelib chiqqan xolda alohida yaxlitlik sifatida o'rganish uchun shart-sharoit vujudga keldi. Qayta qurish, oshkoralik va istiqloq natijasi o'laroq, milliy tilshunosliklar, boshqa milliy fanlar kabi, kommunistik mafkura kishanlaridan xalos bo'ldi. O'zbek tilining barcha sohaari bo'yicha qator tadqiqotlar yuzaga keldi. Bu borada H.Ne'matov, N.Mahmudov, G'.Zikrillayev, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva, O.Bozorov, Sh.Shahoiddinova, M.Qurbonova kabi nazariyotchi tilshunoslarning ishlari alohida e'tiborga molikdir. Ular o'z tadqiqotlarida o'zbek tilining zotiy tabiatini ochib berishni maqsad qilib qo'yidilar. Shu tarzda yangi istiqloq o'zbek tilshunosligi shakllandi va qisqa muddatda ulkan yutuqlarni qo'lga kiritdi. Ular asosida o'rta maktab ona tili darsliklari butunlay yangilandi. Bu yutuqlar nimalarda ko'zga tashlandi?

Birinchidan, lison va nutq farqlanmasligi natijasida tilshunosligimizda fonema va tovush, morfema va qo'shimcha, leksema va so'z kabi atamalar mohiyatidan kelib chiqilmagan holda, muqobil atamalar sifatida ishlatilar edi. Lison va nutqning farqlanuvchi ularni qat'iy tartiblashtirdi.

Ikkinchidan, lison va nutqni farqlash grammatikada umumiy va xususiy ma'noni farqlash talabini qo'ydi. Shunga ko'ra, falsafaning umumiylik va xususiylik dialektikasi asosida o'zbek tili grammatik kategoriyalari tadqiq qilindi.

Uchinchidan, so'z turkumlari tasnifi tilshunosligimizdagi eng chigal masalalardan biri edi. Masalan, o'zbek tilida olmosh barcha mustaqil so'z turkumlarini, qolaversa, gap va matnni ham almashtira olsa-da, u rus tilidagidek ot, sifat, son turkumlariga xos so'zlar almashtiruvchisi sifatida talqin qilinadi. Bu nuqsonning asosizligi ilmiy isbotini topdi.

To'rtinchidan, grammatik qo'shimchalar mohiyati ham, ularning nomlanishi ham o'zbek tilining tabiatiga yotadi. Shu boisdan *so'z o'zgartiruvchi va shakl yasovchi* atamalari ostida o'rganiluvchi hodisalar qayta ko'rib chiqildi va *sintaktik shakl hosil qiluvchilar hamda lug'aviy shakl hosil qiluvchilar*, *lug'aviy-sintaktik shakl hosil qiluvchilar* atamasi ostida qayta tasniflandi.

mafkura quroli ham emas.

Bugungi kunda o'quvchilar istiqloq yozuvi va imlosi asosida tahsil olmoqdalar. O'z yozuviga ega bo'lish, hukmron va yot mafkura kishanidan xaloslanish bola ongida milliy mafkura qaror topishiga, uning o'zligini anglashiga, shu bilan birga, uni o'zgalardan farqlay olishiga xizmat qiluvchi muhim omil ekanligi tobora oydinlashmoqda.

Orfoepiya. Orfoepiya adabiy tilning talaffuzini o'rganish yoki so'zlarni adabiy til qoidalariga muvofiq talaffuz qilish haqidagi fandir. Bu uning fonetika, orfografiya va nutq madaniyati bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Keyingi vaqtlarda fan va texnikaning rivojlanishi, savodxonlik va madaniy saviyaning oshuvi natijasida kishilarda adabiy tildan to'g'ri foydalanishga va nutq madaniyatini oshirishga qiziqish kuchaymoqda. Kishilar chiroqli gapirishga va ifodali o'qishga harakat qilmoqdalar. Sher'xonlik va kitobxonlik uchrashuvlarida, konferentsiyalarda va turli yig'inlarda adabiy tilning normalaridan to'g'ri foydalanib, o'z nutqlarining ta'sirchanligini oshirishga urunmoqdalar. Bularning hammasini orfoepiyani to'liq egallamasdan, adabiy til va uning talaffuz normalarini to'liq o'zlashtirmasdan amalga oshirishqiyin. Demak, orfoepiya haqiqatan ham nutq madaniyatining muhim qismini tashkil etadi.

Orfoepiyaning yuzaga kelishida ikkita factor muhim rol o'ynaydi. Bulardan biri orfografiya, ikkinchisi xalq og'zaki nutqining turli ko'rinishlari va turli xil xalq talaffuzlaridir. Lekin orfoepiyaning shakllanishida odatda birinchi factor muhimroqdir. Yangi o'zbek orfoepiyasining shakllana borishida rus tili va u orqali kirgan so'zlar talaffuzining ham o'ziga xos o'rni va roli bor. Biroq o'zbek orfoepiyasining ilmiy-nazariy jihatdan ishlab chiqish va uning qoidalarini yaratish hanuzgacha til hayotida va orfoepiyada amalda yuz bergan o'zgarishlardan orqada qolib kelmoqda.

O'zbek tilshunosligi keyingi davrda, xususan, so'nggi yigirma yildan ortiqroq vaqt ichida juda katta taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Tilshunoslikdagi bunday rivojlanish orfoepiyaning ayrim sohasida ham yuz berdi. Natijada orfoepiyaga oid ko'pgina masalalar ham yoritilib, uning ayrim sohalariga aniqlik kiritildi. Biroq bu sohada qo'lga kiritilgan muvaffaqiyatlar hali ilmiy jihatdan yetarli darajada umumlashtirib berilmagan.

O'zbek xalq shevalarining ko'pchiligi adabiy tilimiz normalaridan keskin farq qiladi. Ularning talaffuzlari ham adabiy talaffuz normalariga ko'pincha mos kelmaydi. Lekin bu shevalar yagona bir umumxalq tilining quyi formalari sifatida juda ko'p umumiyliklarga ega bo'ganidek, o'zbek tilining og'zaki talaffuzida ham ko'pgina umumiyliklar bor. Ular jamlab tartibga solinsa, o'zbek adabiy tilining orfoepiya normalarini belgilovchi qoidalarining to'liq to'plamini yaratish mumkin.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Grafika bo'limi haqida ma'lumot bering.
2. Til va yozuvning o'zaro munosabati nimada?
3. Og'zaki va yozma nutqning farqi.
4. Yozuvning tarixiy ahamiyati nimada?

juda katta ijtimoiy-siyosiy va madaniy hodisa bo'ldi. Bu yozuv turkiy tillardagi tovushlar xususiyatini, xususan, ularga xos fonetik hodisalarni berishda arab tiliga nisbatan juda katta qulayliklarga ega edi.

Lotin alfaviti to 1940 - yilgacha amalda bo'lib, shu yilning may oyigacha qo'llanildi va o'z vaqtida Sharq xalqlarining yozuvi tarixida muhim rol o'ynadi. Umuman olganda, Sharq respublikalarining lotinlashtirilgan alfavitga ko'chishi, o'sha davrda juda katta ijtimoiy-siyosiy va madaniy hodisa bo'ldi. Biroq 1940 - yilda sobiq sho'ro hududida yoppasiga kirill alifbosiga o'tishga qaror qilindi va bu yozuv 1991 - yilgacha o'zbek xalqining ham «milliy» yozuvi sifatida amal qildi.

1993 - yil O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi lotin alifbosini milliy yozuv sifatida qabul qilishga va bu yozuvga o'tishga qaror qildi. Lotin alifbosi o'zbek xalqi mustaqilligining bir belgisi sifatida namoyon bo'ldi.

Bola ulg'ayib, maktab tarbiyasini ola boshlar ekan, bunda u o'z-o'zidan tilshunoslik fani bilan ham tanishishga kirishadi. Chunki u yozishni, fikrlashni o'rganmog'i lozim bo'ladi. Albatta, millatning o'z yozuviga ega bo'lishi uni yondosh millatlardan farqlovchi, milliy o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantiruvchi muhim omillardan biridir.

Tobelik va o'zlik teskari nisbatdagi tushunchalar ekanligi izohlab emas. Ulardan birining kuchayishi boshqasining susayishiga olib keladi. Shu boisdan o'zga millat va xalqlarga o'z ta'sirini o'tkazishni maqsad qilib olgan har qanday zo'rlik saltanati yoki mafkura ularga o'z yozuvini singdirish va ommalashtirishni birinchi o'ringa qo'yadi. VIII asrdan boshlab islomiy mafkura Markaziy Osiy xalqlariga arab yozuvini singdira boshladi va mahalliy dulbarjin, sug'diy, xorazmiy kabi yozuvlarni siqib chiqarishga intildi. Shuningdek, XX asrning 20-yillaridan boshlab sho'ro mafkurasi ham soxta baynalmilalchilik shiori ostida zimdan milliy rang-baranglikdan voz kechish, yagona xalqni tarkib toptirish uchun xalqlarga kirill yozuvini singdirish harakatiga tushdi. Shuning uchun o'zlikni anglay boshlagan har bir xalq o'z yozuvini tiklashga, uning o'zligiga tajovuz qilgan mafkuraning ishonchli va qudratli quroli bo'lgan xukmron yozuvdan uzoqlashishga, xalos bo'lishga intiladi. O'zbek xalqi tarixida turkiy milliy ong va madaniyat ancha yuksalgan davrlarda, xususan, XI-XII asrlarda qoraxoniylar, XIV-XV asrlarda temuriylar hukmronligi davrida arab yozuviga uyg'ur yozuvini qarama-qarshi qo'yish, uni keng ommalashtirishga urinish harakatlari ko'zga tashlanadi.

O'zbek milliy ongi shakllana boshlagan XX asrning 10-yillaridagi arab yozuvini isloh qilish, qolaversa, uni almashtirishga intilishlar ham mazkur maqsadga bo'ysundirilganligi bilan xarakterlanadi. Ma'rifatchilar buni milliy ongni uyg'otishning asosi, milliy dunyoqarashdagi yangilanishlar uchun poydevor sifatida tushundilar. Shu ma'noda jadid Samad Og'amali o'g'lining «yangi o'zbek alifbosi o'zbek tarixiga yangi yo'l ochg'usidir», degan fikri g'oyat purma'nodir. Shuning uchun o'z rahnomasi I.Karimov yetakchiligidagi milliy o'zligini jahonga ko'z-ko'z qilayotgan o'zbek xalqi ham uni toptashga erishgan mafkura yozuvi - kirillitsadan voz kechishga va lotin yozuviga o'tishga muvaffaq bo'ldi. To'g'ri, yangi, istiqlo'l alifbosi ham o'zbek xalqining milliy yozuvi emas. Biroq, muhimi shundaki, u biz uchun birorta hukmron

Beshinchidan, taqlidlarning so'z turkumlari sirasida tutgan o'rni ham o'zbek tili tabiatiga yot edi. Unga chuqur ilmiy tahlillar asosida mustaqil so'zlar orasidan o'rin berildi.

Oltinchidan, gap markazi tushunchasi fanga kiritilib, u asosda o'zbek tilining gap qurilishiga xos zotiy mohiyati ochildi va o'zbek tilida gap qurilishi **[kesim]** qolipiga ega ekanligi tan olinib, uning **[ega-kesim]** qolipli rus va boshqa tillardan farqi asoslandi.

Ettinchidan, qo'shma gap tasnifi va tarkibini belgilashda ham o'ziga xos va yangicha ish tutildi. Bunda gap markazi tushunchasiga, turkiy, xususan, o'zbek tilida rivojlangan kesimlik shakllariga asoslanildi.

2-ma'ruza. Til, lison va nutq munosabati. Lisoniy paradigma va uning asosiy turlari

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: lisoniy UMIS va YAHVO, lison va nutq, til sathlari, lisoniy birliklar, nutqiy birliklar, paradigma, paradigmatic ziddiyat, sintagmatic ziddiyat, privativ, gradual, ekvipolent ziddiyatlar, tasnif

Режа

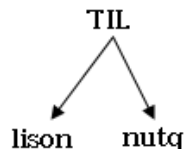
1. Lisoniy UMIS va YAHVO
2. Til, lison va nutq munosabati
3. Til sathlari va lisoniy birliklar
4. Fonema va tovush
5. Leksema va so'z
6. Morfema va qo'shimcha
7. Qolip va hosila
8. Lisoniy paradigma
9. Lisoniy munosabat va uning asosiy turlari
10. Lisoniy ziddiyat va uning asosiy turlari
11. Lisoniy tasnif va uning turlari haqida tushuncha

Lisoniy UMIS va YAHVO. UMIS (zot) va YAHVO (tajalli) butun dialektikaning, ya'ni butun borliq - tabiat, jamiyat va inson tafakkurining asosiy munosabat qonunlaridan biri bo'lganligi sababli, u har bir fanda o'ziga xos tarzda xususiylashadi. UMISning tildagi tajallisi lison, YAHVOniki esa *nutq* deb yuritiladi. Lison va nutqning majmui *til* deyiladi.

Yuqorida aytilganidek, tilshunoslar uzoq zamonlar davomida tildagi o'rganish manbaining UMIS va YAHVO yoki lisoniy va nutqiy jihatlarini ixtilofi (dialektikasi) mohiyatiga yetolmay, boshi berk ko'chada cheksiz xususiyliklar doirasida o'ralashib qoldilar.

Tilshunoslikda lisoniy va nutqiy jihatlarni farqlashga intilish ushbu fan bilan tengqurdir. Chunki har qanday fan cheksiz hodisalarni umumlashtirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Xususiylar hamiridagi umumiylikni ko'rishga intilish bilishning har ikkala bosqichi (fahmiy va idrokiy) da ham mavjud. Shu boisdan aytish mumkinki, bilishning fahmiy bosqichi mutlaq

xususiyliklar bilan o‘ralashib qolmaganligi kabi, idrokiy bosqich ham mutlaq umumiylikni - UMISni tiklay olmaydi. Biroq har bosqich o‘z vazifalariga ega. Chunki har bir davr o‘z fani oldiga muayyan maqsad va aniq talablarni qo‘yadi. «Fanlarning taraqqiyoti shu davrning ilg‘or falsafiy fikri, davr uchun yetakchi bo‘lgan fan sohalarining yutuqlari bilan uzviy bog‘liq. Turli fanlarning manbalari ko‘p qirrali bo‘lganligi sababli, davrning yetakchi falsafiy fikri aniq fanlardan o‘rganish manbaining qaysi tomonlariga alohida e‘tibor berish lozimligini, borliqdagi mavjud qonuniyatlarni mantiqiy kategoriyalarda qay usulda aks ettirish yo‘llarini belgilab beradi» (H.Ne‘matov). Shu asosda aytish mumkinki, o‘zbek tilshunosligining birinchi bosqichi dialektika nuqtai nazaridan tildagi UMIS va YHVO ni bir-biridan farqlamay tasnif etish bosqichidir. Tilshunoslikda lison va nutqni izchil farqlab o‘rganish avvalo tilshunoslar V. fon Humboldt, B.de Kurtene va F.de Sossyur nomi bilan bog‘liq. Lison va nutqning farqlanishi, tilga tizim sifatida yondashuv XX asr jahon tilshunosligida inqilobga teng hodisa sifatida baholanadi. Chunki bu hodisa tilshunoslikdagi mavjud qarashlarni tubdan o‘zgartirib yubordi. Tilga, xususan, o‘zbek tiliga sistema sifatida yondashuvning dastlabki yillarida lison o‘rnida til atamasi qo‘llanilib, u ko‘p ma‘nolilik tabiatiga ega bo‘lganligi sababli, ayrim chalkashliklarni keltirib chiqarar edi. Chunonchi, insonning nutq so‘zlash qobiliyati ham, nutqi ham ushbu atama bilan yuritilar edi. Atamalarga esa bir ma‘nolilik xos bo‘lib, ko‘p ma‘nolilik ilmiy aniqlikka putur yetkazadi. Shu boisdan nazariyotchi tilshunoslar UMISning tildagi voqelanishiga nisbatan lison atamasini qabul qildilar. Natijada til, lison, nutq munosabati quyidagicha tushunildi:

Til, lison va nutq munosabati. Yuqorida UMIS va YAHVOning tildagi tajallisi misolida lison va nutqning o‘zaro munosabati haqida kirish xarakterida so‘z yuritildi. Endi unga batafsil to‘xtalinadi.

Lison deyilganda ma‘lum bir jamiyatning barcha a‘zolari uchun avvaldan (oldingi avlodlar tomonidan) tayyor holga keltirib qo‘yilgan, hamma uchun umumiy va majburiy, fikrni ifodalash va boshqa maqsadlar uchun xizmat qiladigan birliklar hamda bu birliklarning o‘zaro birikish qonuniyatlari yig‘indisi tushuniladi.

Demak, lisonda birliklar va birikish qonuniyatlari farqlanadi.

Har qanday lisoniy birlik psixofizik tabiatli bo‘ladi. Shu bilan birga ular ikki tomonning bir butunligidan iborat:

- lisoniy birlikning shakliy, tashqi tomoni;
- lisoniy birlikning ma‘lum bir vazifasi, ma‘noviy qiymati.

Lisoniy birliklar UMIS sifatida mavjud ekan, u moddiylikdan xoli bo‘lmog‘i lozim. Bunda «lisoniy birlikning tashqi tomoni» ko‘rinishga, moddiylikka ishora qilmaydimi, degan savol tug‘ilishi tabiiy. To‘g‘ri, lisoniy birlik moddiy qiyofadan xoli. Biroq ular ongda qandaydir tarh, ramz sifatida

shakllarni hozirgi o‘zbek, uyg‘ur, ozarbayjon, qirg‘iz, qozoq, turkman, qoraqalpoq, tatar, boshqird, qorachoy, bolqar va boshqa turkiy tillarda uchratish mumkin. Shunga ko‘ra, S.Y.Malov ta‘kidlaganidek, bu yodgorliklar ko‘pchilik turkiy tillar tarixini o‘rganishda mushtarak bir manba sifatida juda katta ahamiyat kasb etadi.

Qisqasi, O‘rxun-Yenisey yozuvi turkiy xalqlarning eng katta madaniy yodgorliklaridan hisoblanadi. Ayni vaqtda ushbu yozuv turkiy xalqlarning jahon xalqlari orasida eng qadimiy va yetuk madaniyatga ega bo‘lganligidan dalolat beradi. Ma‘lum bo‘ladiki, bu yozuvning ham tarixiy, ham siyosiy, ham madaniy jihatdan beqiyos darajada katta ahamiyati bor.

VI-VII asrlardan boshlab turkiy xalqlar va mo‘g‘ullarda uyg‘ur alfaviti qo‘llangan. Akademik V.V.Radlovning ta‘kidlashicha, bu alfavit turkiy xalqlar orasida ancha keng ishlatilgan.

XIV-XV asrlarda yaratilgan «Baxtiyornoma», «Me‘rojnama», «Tazkirai avliyo» kabi asarlar uyg‘ur yozuvida ko‘chirilgan. Hatto 1469 - yilda tuzilgan Umar Shayx yorlig‘i ham uyg‘urcha yozilgan.

Qadimgi uyg‘ur yozuvi bilan ish ko‘rish ayrim yozma adabiy tillarga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazdi va sezilarli iz qoldirdi. Masalan, qadimgi uyg‘ur tiliga xos bo‘lgan bir qancha morfologik, leksik, fonetik elementlarni Navoiygacha yaratilgan hamma yodgorliklarda uchratamiz.

VII-VIII asrlarda O‘rta Osiyo arablar tomonidan bosib olinadi va shundan keyin boshqa O‘rta Osiyo xalqlari kabi o‘zbek xalqi ham arab yozuvi bilan ish ko‘ra boshlaydi. Shuning uchun bu davrdan boshlab, o‘zbek olimlarining deyarli barcha asarlari asosan arab alifbosida bitilgan. (Ulardan ba‘zilari arab yoki fors tillarida yozib qoldirilgan).

Arab yozuvi o‘zbek tili xususiyatlariga ko‘p jihatdan muvofiq kelmas edi. Bundan tashqari, bu yozuv o‘zbek xalqini yanada kuchliroq asoratda tutish, ekspluatatsiya qilish va avvalgi yozuvni yo‘qotib yuborish yo‘lida arab aristokratlari qo‘lida qurol bo‘lib xizmat qildi. Arab yozuvida 38 harfning mavjudligi va ularning qariyb 3 variantda yozilishi o‘zbek xalqining savodli bo‘lishiga sira yordam bermas edi. Arab aristokratlari mehnatkash xalqni nodonlikda abadiy saqlash maqsadida arab alifbosining xatti nasx, xatti ta‘liq, xatti shikast, xatti kufiy kabi juda murakkab shakllarni va turlarini maydonga keltirdilar.

Arab alifbosi, yozilishi jihatidan murakkab bo‘lishi bilan birga, u o‘zbek tilining maxsus tovushlarini ifoda eta olmas edi. Arab yozuvining bu nuqsonlarini sezgan ayrim olimlar, faylasuflar, ilg‘or kishilar unga o‘z salbiy munosabatlarini bildirdilar, ba‘zi birlari esa, masalan, Zahiriddin Muhammad Bobir, o‘zining «Xatti Bobir» yozuvini yaratdi, lekin bunday ilg‘or tadbirlar, o‘sha zamonda amalga oshmay, e‘tiborsiz qolib ketdi.

Arab yozuvi Oktyabr to‘ntarishidan keyin ham bir necha yillar davomida amalda bo‘ldi. Biroq arab yozuvi, ayniqsa, madaniyatning talablariga to‘la javob bera olmay qoldi. Bu yozuv xalqni tez orada yoppasiga savodli qilish, ilmiy, badiiy, siyosiy adabiyotlarni ko‘plab bostirish, gazeta, jurnallarni xalq orasiga tezda tarqatish ishiga to‘sqinlik qila boshladi. Shuning uchun ham 1929 yildan o‘zbek yozuvi lotinlashtirilgan alfavitga ko‘chirildi. Bu o‘sha davrdagi

shohi chiqargan pullarda xorazm yozuvi uchraydi. Bu yozuv O'rta Osiyoda ancha keng tarqalgan bo'lib, oromiy yozuviga yaqin edi.

V-VIII asrlar davomida turkiy xalqlar O'rxun-Yenisey nomli yozuvdan keng foydalanganlar. Bu yozuv ba'zan runik yozuvi deb ham yuritiladi. Yenisey daryosi havzasidan topilgan O'rxun yozuvi yodgorliklari haqida dastlab XVIII asrning boshlarida rus xizmatchisi Remezov xabar berdi. Keyinroq shved ofitseri Iogann Stralenberg shu daryo havzasida noma'lum yozuvli tosh borligini qayd etadi. Bu haqda olim Messerschmidt ham o'z asarlarida ma'lumot berib o'tadi. Ammo uzoq vaqt davomida olimlar bu yodgorliklarni o'qishga, uning qaysi xalqqa tegishli yodgorlik ekanligini aniqlashga muvaffaq bo'la olmadilar.

XIX asrning birinchi choragida «Sibirskiy vestnik» («Sibir axboroti») jurnalida Grigoriy Spasskiyning Yenisey yodgorliklari haqida maqolasi bosildi. Bu maqola lotin tiliga tarjima qilinib, ko'p mamlakatlarning olimlariga ma'lum bo'ldi. Lekin turli mamlakat olimlari uni turlicha talqin qila boshladilar.

1890 - yilda Fin-Ugor ilmiy jamiyati O'rxun daryosiga arxeologik ekspeditsiya uyushtirdi. 1891 - yil esa Rossiya Fanlar akademiyasi akademik V.V.Radlov boshchiligidagi O'rxunga katta ekspeditsiya yubordi. 1892 - yilda bu ekspeditsiyaning ish natijalari ikkita atlas holida nashr qilinib, ularda noma'lum yozuv yodgorliklarining surati, ular topilgan joylarning plani, xaritasi va boshqa ma'lumotlar berilgan edi. Yodgorliklarni birinchi bo'lib Daniya olimi Vilgelm Tomsen o'qishga muvaffaq bo'ladi. U bu yodgorliklarni o'qishda turli alfavitlarga tayanmay, ishni harflarning o'zaro nisbati va o'xshashliklarini aniqlashdan boshladi. Turkiy tillardagi ba'zi bir tovushlarning qator kelish yoki kelmaslik holatini aniqlab, uni yodgorlikka solishtirib ko'rdi. U yodgorlik yozuvini chapdan-o'ngga qarab emas, balki o'ngdan chapga qarab o'qish kerakligini aniqladi. V.Tomsen birinchi bo'lib (turc-turk) so'zini o'qib, mazkur yodgorlik turkiy xalqlarga tegishli degan xulosaga keldi. 1893 - yilning 25 - noyabrida deyarli barcha harflarni aniqlab yodgorliklarning «siri»ni ochdi. Bu orada akademik V.V.Radlov ham 15 ga yaqin harflarni aniqlab ulgurgan edi.

V.V.Radlov o'zining va V.Tomsenning kashfiyotiga tayanib, O'rxun daryosi atrofidan topilgan bir necha yodgorliklar matnini birinchi bo'lib tarjima qildi.

Shunday qilib, Daniya olimi V.Tomsen ikki so'zni oldin o'qigan bo'lsa-da, ayni bir vaqtda rus olimi V.V.Radlovning ham bu yozuvlarini o'qishda xizmatlari kattadir. Shunga ko'ra, ushbu yozuvlarni birinchi bo'lib o'qish va izohlab berish sohasida har ikki olimning xizmatlari ham bir xil baholanadi.

Keyinchalik O'rxun-Yenisey yozuvining yangi-yangi yodgorliklari topildi, o'rganildi va aniqlandi.

Umuman, O'rxun-Yenisey yodgorliklarini tekshirish va o'rganishda V.Tomsen, V.V. Radlov, P.M.Melioranskiy, A.Geykel kabi rus va chet el olimlarining hamda sovet olimi S.Y.Malovning xizmatlari juda kattadir. Hozirgi vaqtda ularning ishlarini yangidan yetishib chiqqan rus va milliy respublika olimlari muvaffaqiyat bilan davom ettirmoqdalar.

O'rxun-Yenisey yodgorliklariga xos ayrim leksik birlik va grammatik

saqlanadi. Masalan, [a] fonemasining talaffuz xususiyatlari xaqida umumlashma tasavvur o'zbek tilida so'zlashuvchi barcha jamiyat a'zolari ongida birdir. Bu [a] fonemasining shakli, tashqi tomoni bo'lsa, uning ma'no farqlash, chegaralash tomoni ichki jihati sanaladi. [a] fonemasi xususiyatlari va ma'no farqlashning o'ziga xos birligi, yaxlitligi sifatida ongda mavjud bo'ladi. Har bir fonemaning ma'no farqlash va talaffuz xususiyatlari umumlashmasi o'ziga xos bo'lib, biriniki ikkinchisidan farqlanadi va mustaqil fonemaga qo'yilgan talab ularning aynan o'xshash bo'lishiga yo'l qo'ymaydi.

Lisoniy birliklarining bu tashqi va ichki tomonini bir-biridan ajratish uchun ularidan birini mutlaqlashtirish mumkin emas. Ichki va tashqi tomon bir varaqling ikki betiga o'xshaydi va ularni ajratib bo'lmaydi. Nutq esa yuqorida ta'riflangan lisoniy so'zlashish qobiliyati asosida ayrim shaxs tomonidan ma'lum bir xabar berish maqsadi uchun ishga solinish yoki qo'llanish natijasidir.

Bir-birini shartlovchi, bir-biriga bog'liq bo'lgan «lison - nutq qobiliyati - nutq» zanjirida faqat nutqqina tashqi (moddiy) shaklda (og'zaki, yozma) namoyon bo'ladi va bizning sezgi a'zolarimizga ta'sir qiladi.

F.de Sossyur lison-nutq munosabatini shatranj o'yini qoidalarini asosida tushuntirib berishga harakat qilgan.

Shaxmat donalari va har bir donaning yurish qoidasi ongimizdagi lisoniy birliklar va ularning birikish imkoniyatlariga, o'yinchi bamisoli so'zlovchi bo'lib, shaxmat o'yinini bilishi esa so'zlovchining nutq qobiliyatiga o'xshaydi. Donalarning harakatlantirilishini nutqqa qiyoslash mumkin. Qiyoslang:

shaxmat - o'ynash qobiliyati

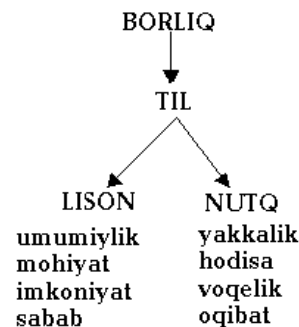
lison - nutq qobiliyati – nutq

Shaxmat donalari va ularning yurish imkoniyatlari o'ynovchilarning barchasi uchun umumiy bo'lganligi kabi lisonidan foydalanish ham shu tilda so'zlashuvchilar uchun tengdir.

Lison va shatranj qurilmalari o'zaro qiyoslanadigan bo'lsa, avvalo, ularning birliklari orasida umumiy o'xshashliklar borligini ta'kidlash lozim. Har ikkala qurilma ham birliklar sistemasi (tizimi) va bu birliklarning o'ziga xos vazifalari bilan ish ko'radi. Bunda ma'lum qoida va qonunlarga tayaniladi. Har ikkala holatning ham ishtirokchilari insonlar bo'lib, ular har ikkala faoliyatda ham ma'lum bir imkoniyatlarni ishga soluvchilardir. Shu boisdan shaxmat taxtasi, uning donalari, shaxmat o'yinining tashqi, moddiy tomonini lisoniy birliklarning tashqi tomoniga, shaxmat o'yini qoidalarini - donalarining joylashuvi, harakat qoidalarini, ya'ni shatranj o'yinining ichki tomoni xaqidagi tasavvurlarni lisoniy birliklarning mazmun mundarijasiga qiyoslash mumkin.

Lison va nutq munosabatiga dialektik, dialektika kategoriyalari nuqtai nazaridan yondashilganida, u haqdagi tasavvur va bilimlarimiz to'laqlik bo'ladi.

Til sathlari, nutqiy va lisoniy birliklar. Lison va nutq munosabatiga dialektikaning umumiylik va yakallik, mohiyat va hodisa, imkoniyat va voqelik, sabab va oqibat munosabati asosida yondashilsa, masala yanada ravshanlashadi:

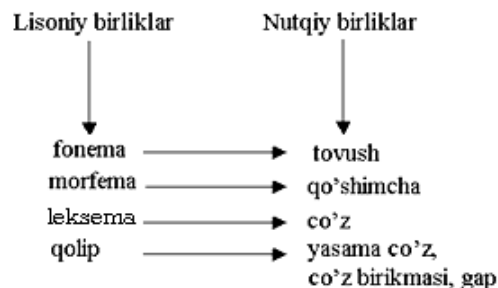

Lison bilan nutqning o'zaro munosabatini yaxshi anglamoq uchun, avvalo, lisonning o'zini, uning qanday qurilma ekanligini aniq tasavvur etmoq lozim bo'ladi.

Lison bo'linuvchan birliklarning majmui yoki turg'un xususiy birliklarning o'zaro barqaror, doimiy bog'lanish munosabati asosida tashkil topgan yangi bir butunlikdir. Masalan, gap so'zlar va qo'shimchalarga, ular esa tovushlarga bo'linadi. Shu nuqtai nazardan lisoniy birliklarni avvalo, ikki guruhga ajratish mumkin:

- a) tashkil etuvchi eng kichik lisoniy birliklar;
- b) hosila lisoniy birliklar.

O'zbek tilidagi fonemalar ma'lum bir butunlikni, bir sath (fonologik sathni) ni tashkil etadi. Bu sath esa unlilar va undoshlar tizimlaridan tashkil topadi. Deylik, unlilar tizimi yana ikki - lablanmagan unlilar ([i]-[e]-[a]) va lablangan unlilar ([u]-[u]-[o]) tizimchalaridan tashkil topgan. Ko'rinadiki, tashkil etuvchining o'zi ham tashkil etuvchilardan tashkil topadi. Demak, tashkil etuvchilik nisbiy tushunchadir. Bunda minimal tashkil etuvchigina boshqa bo'laklarga bo'linmasligi mumkin. Minimal tashkil etuvchi nafaqat birliklarni, shu bilan birgalikda, birliklarning o'zaro munosabatlarini ham o'z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, eng kichik (minimal) tashkil etuvchilar bo'lgan fonemalar yana ichki va tashqi jihatlarga ajraladi. Aytilganlar asosida, lison, nutq birliklari sifatida quyidagilarni ajratamiz va lison va nutq birliklari ham lison va nutq kabi UMIS va YHVO munosabatida bo'ladi:

Fonema va tovush. Eng kichik lisoniy birlik fonemalardir. Fonema muayyan til egalarining ma'lum tovushlar tipi haqidagi umumiy tasavvurlaridir.

darajada chegaralanganligi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun ham nutqning yozma formasi qanchalik katta ahamiyatga ega bo'lmasin, u tabiiy nutqning o'rnini bosa olmaydi. Balki yordamchi vosita bo'lib xizmat qiladi, xolos.

Yozuvning tarixiy ahamiyati. Yozuvning kelib chiqishi va taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan, uning madaniyatining yuqori saviyaga ko'tarilishi, shuningdek, siyosiy-huquqiy, estetik va shu kabi fikrlarni qayd qilish hamda keyingi davrlarga qoldirishga bo'lgan ehtiyojning o'sishi bilan bog'liq. Demak, yozuv jamiyatning eng buyuk madaniy kashfiyotlaridan biri bo'lib, kishilik jamiyatining har tomonlama taraqqiyotida juda katta roli va o'ziga xos ahamiyati bor.

Xalqlarning qadimiy yozuvini o'rganish juda katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Yozuvni o'rganish va ilgari davrlarda yaratilgan yozma yodgorliklarni o'qish qadimda amal qilgan tillarning leksik-grammatik xususiyatlarini, o'sha yodgorlik egasi bo'lgan xalqning tarixiy urf-odatlarini va madaniyati bilan yaqindan tanishish imkoniyatini beradi.

Agar yozuv bo'lmaganda, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan yuksak madaniyat namunalari bizgacha yetib kelmagan bo'lar edi. Homer, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Firdavsiy, Nizomiy, Ulug'bek, Navoiy, Bobur, Pushkin kabi buyuk siymolarning ajoyib fikrlaridan bahramand bo'la olmas edik.

Jamiyatda kitob, gazeta, jurnal, va umuman matbuotning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati yuksak darajaga ko'tarila borayotgan hozirgi paytda yozuvning, yozma adabiy tilning roli ham o'sib, ta'sir doirasi kengayib bormoqda.

O'zbek yozuvi tarixidan qisqacha ma'lumot. Markaziy Osiyoda eng qadimgi davrlarda yashagan qabilalar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar grek, eron, xitoy tarixchilari va yozuvchilari asarlarida, toshlarda bitib qoldirilgan yozuvlar va boshqa materiallarda bayon qilingan.

Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi qadimda turli yozuv sistemasidan foydalanib kelgan. O'zbek yozuvlari tarixida amalda ishlatib kelingan asosiy yozuv sistemasini fonografik, ya'ni tovush yozuvi, harfiy yozuv yoki alfavit tashkil etgan. O'zbek xalqi Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari singari oromiy, yunon, karoshta, sug'd, xorazm, ko'shan, eftalit, pahlaviy, suriya, hind, o'rxun (runik), uyg'ur, arab yozuvlari kabi bir qancha yozuvlardan foydalangan. O'rxun-runik yozuvini boshqa turkiy xalqlar bilan birgalikda ijod qilgan.

Sobiq sho'ro davrida boshqa Sharq xalqlari bilan bir qatorda avval lotin, keyinchalik esa rus grafikasiga asoslangan yozuvni qabul qilish o'zbek xalqi hayotida o'ziga xos hodisa bo'ldi.

Eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda Markaziy Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida klinopis, ya'ni mix yozuvi ishlatilar, ayrim joylarda esa xalqaro diplomatik muomalada oromiy yozuvi qo'llanilar edi. Oromiy yozuvi klinopisdan oddiy va qulay edi. Turli yodgorliklarda qayd etilishicha, eramizdan oldingi III-I asrlarda oromiy yozuvi bilan bir qatorda yunon va karoshta yozuvlari ham ishlatilgan.

Hozirgi eramizdan so'g'd yozuvi qo'llanila boshladi. Bu yozuv taxminan VI asrlargacha davom etdi. II asrning oxiri va III asrning boshlarida Xorazm

bo'lishida asosiy rol o'ynovchi eng muhim omillardan biridir. Shunga ko'ra tilsiz jamiyatning bo'lishi mumkin emas. Lekin yozuvsiz jamiyat bo'lgan. Jamiyatning kelgusi taraqqiyotida radio va televizion aloqa vositalari kabi yozuvdan ustunroq bo'lgan yangi vositalar ham yuzaga kelishi mumkin.

Og'zaki nutq va tovush tili aloqa vositasi sifatida kishilarning barcha ehtiyojlarini maksimal darajada qondirsa ham, hozirgi davr texnik taraqqiyoti nuqtai nazaridan uning ikkita juz'iy kamchiligi bor: 1) u bir individ (shaxs) ning tili sifatida yaqin masofada turgan suhbatdoshga eshutiladi, xolos; 2) og'zaki nutq zamonda chegaralangan, ya'ni u aytilayotgan paytdagina qabul qilinadi.

Yozuvning asosiy xususiyatlaridan yana biri uning grafik belgi bo'lib xizmat qila olishidir. Yozuv uchun grafik belgilar qabul qilingunga qadar kishilar har xil jonli va jonsiz predmetlardan simvolik tarzda foydalanar edi. (Masalan, olov yoqib yoki toshlarni xar xil shaklda qo'yib, daraxtlarni o'yib va ularga belgi qo'yib, qushlar yoki itlar orqali xabarlashish va boshqalar).

Yozuv o'z-o'zidan paydo bo'lmay, balki ma'lum bir ehtiyoj va zarurat asosida fikrni uzoq masofaga yetkazish yoki keyingi avlodlarga qoldirish talabi bilan yaratilgan. Shu bilan birga, tovush tilidan farqli o'laroq yozuvning o'ziga xos xarakterli belgilari bor.

Birinchidan, yozuv mustaqil va asosiy aloqa vositasi bo'lolmaydi. U asosiy aloqa vositasi bo'lgan til uchun yordamchi hisoblanadi. Shuning uchun ham yozuv jamiyat taraqqiyotining keyingi davrlarida paydo bo'lgan. Buning ustiga yozuv o'tmishda jamiyat a'zolarining barchasiga emas, balki uning faqat bir qismigagina xizmat qilar edi. Shuning uchun ham yozuv mustaqil aloqa vositasi bo'lolmaydi. Ikkinchidan, yozuvning asosiy vazifasi nutqni uzoq masofaga yetkazish va keyingi davrlarga qoldirish uchun xizmat qilishdan iborat. Uchinchidan, ko'z bilan qabul qilinadigan grafik belgilar yozuvning asosiy quroli bo'lib hisoblanadi.

Demak, yozuv ko'z bilan ko'radigan va kishilar o'rtasida o'ziga xos aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladigan grafik belgilar sistemasi bo'lib, uning jamiyatda o'ziga xos katta o'rni va xizmati bor, ya'ni yozuv ma'lum bir masofa bilan ajralgan odamlar orasidagi aloqalarni yaxshilashda, yozma adabiyotni va yozma adabiy tilni yuzaga keltirishda, ma'lum bir davrda yaratilgan madaniy-adabiy yodgorliklarni keyingi davrga yetkazib berishda muhim rol o'ynadi.

Og'zaki va yozma nutq. Nutq ham til va yozuv kabi ikki xil shaklga ega: a)og'zaki nutq; b) yozma nutq. Og'zaki nutq tilning (nutqning) tabiiy holdagi ko'rinishidir. Yozma nutq esa shu tabiiy nutqning yozuvdagi ifodasidir. Shunga ko'ra, og'zaki nutq o'zining tabiiyligi, ta'sir doirasi va talaffuz xususiyatlariga bilan yozma nutqdan jiddiy farq qiladi. Og'zaki nutq fikrni ifodalashning asosiy vositasidir. Unda tovush kompleksi, ba'zan ayrim tovush vositalari bilan fikr bayon etiladi. Nutq organlari vositasi bilan fikrni ro'yobga chiqarish va eshitish organlari orqali uni uqib, idrok qilish og'zaki nutqning asosiy xususiyatlaridan biridir.

Nutqning yozma shakli uning tabiiy shakliga o'xshab nutq organlari yordamida ifodalanmaydi. Yozma nutqda esa kishilar o'z fikrlarini turli shartli belgilar sistemasi vositasi bilan ifoda qiladi. Shunga ko'ra, yozma nutq tabiiy nutqning shartli ko'rinishi bo'lib, fikrni ifodalash vositasi sifatida u ma'lum

Har bir fonema so'zlovchilar ongida o'z tipini farqlovchi belgilari majmui asosida vujudga kelgan maxsus «akustik-artikulyatsion portret» yoki «tovushlar obrazi» sifatida saqlanadi. Muayyan fonemaning farqlovchi belgilari uning artikulyatsion va akustik xususiyatlari asosida shakllanadi. Artikulyatsion belgilar muayyan tovushlarni talaffuz qilish uchun nutq a'zolarining bir xildagi harakatga moslashgan avtomatik, standart holatlari haqidagi tasavvur bo'lsa, akustik belgilar sifatida bir turdagi tovushlarga xos talaffuz sifati va miqdori tushuniladi.

Ma'lumki, inson narsalarni ularning umumlashtiruvchi va farqlovchi belgilari asosida esda saqlaydi. Esda saqlanishi lozim bo'lgan narsa miqdor jihatdan ko'p bo'lsa, eslab qolishning asosiy yo'li tasniflash, ya'ni guruhlariga ajratishdir. Tasnif esa o'xshash va no'xshash, umumiy va farqlovchi belgilarini aniqlash asosida kechadi. Bu tamoyil barcha lisoniy birliklar, xususan, fonemalar tasnifida ham to'la amal qiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 30 ta fonema so'zlovchi ongida, avvalo ikki guruh - unlilar va undoshlarga bo'lingan holda mavjud bo'ladi. Bu guruhlar tovushlar talaffuzidagi ovoz va shovqinning ishtiroki darajasiga qarab belgilanadi. Bo'linish shu tarzda alohida fonemagacha davom etib boradi. Unlilar ham, undoshlar ham qarama-qarshi belgilari asosida kichik guruhchalarga bo'linib boraveradi. Masalan, o'zbek tilidagi 6 ta unli bir tizim bo'lib, ular shovqinsizligi bilan undoshlardan ajraladi. Biroq bu tizimchaning o'zi ham unsurlarning qarama-qarshi belgilari asosida bo'linadi. Unlilarning qarama-qarshi qo'yilishi quyidagicha: i ~ u - e ~ o' - a ~ o

Fonemalarning ma'no farqlash xossasi mavjud bo'lib, bir fonemaning turli ko'rinishlari bo'lgan tovushlarda bu hodisa kuzatilmaydi. Bir fonemaning nutqiy varianti bo'lmish tovush boshqa fonemaning varianti bo'lgan tovush bilan almash-tirilsa, so'z ma'nosi yangilanadi, ya'ni boshqa so'zga aylanadi. Qiyoslang: [qora] va [qara], [ota] va [ata], [ona] va [ana]. Shu boisdan ham fonemaga tilning ma'no farqlovchi eng kichik birligi deb ta'rif beriladi. Bir fonemaning turli variantlari ma'no farqlamaydi. Masalan, til oldi va til orqa (o') unlilari quyidagi so'zlarda ma'no farqlamagan: o'l-o'l.

Leksema va so'z. Lisonning borliq hodisalarini nomlash, ifodalash, ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi birligi leksemadir. Lisoniy birlik sifatidagi leksema biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydigan ikkita psixofizik tomon - akustik struktura (tovush qobig'i) ya'ni nomema hamda ma'lum bir tushuncha asosida vujudga kelgan mazmuniy struktura, ya'ni sememaning birligidan iborat.

Lisoniy birlik sifatidagi leksemalarning tovush strukturasini fonetik birliklar ko'rinishlar (variant) larining turlicha kombinatsiyalari asosida vujudga kelgan. O'zbek tilida mavjud leksemalarning barchasining shakliy tomoni tilimizda mavjud 30 ta fonema asosida, xolos. Shu boisdan tashqi fonetik strukturasini asosida leksemalarni kuchli va kuchsiz ziddiyatlarga qo'yish mumkin. Kuchli oppozitsiyalar bittadan (**u** - olmosh, **e** - undosh), ikkitadan (**ot** - **ish**), uchtdan (**bor** - **kel**), to'rttdan (**qunt-band**) fonema variantining zidlanishi asosida hosil bo'lgan bo'lsa, kuchsiz ziddiyatlar, leksemalarning tarkibidagi ayrim fonema variantlari asosida bo'ladi: *beshtash*, *qur-qo'r* kabi.

Har bir leksema lisoniy birlik sifatida mazmun mundarijasiga ham ega. Leksemalarning mazmun rejasi denotatlar yoki referentlar deb ataladigan borliqdagi narsa, harakat, belgi, miqdor kabilarni bildiradigan tushunchalarni ifodalaydi.

Masalan, borliqda yuz deb ataluvchi kishi burnining ikki tomonidagi peshonadan iyakkacha bo'lgan qismi mavjud. Shu asosda kishilar ongida yuz tushunchasi vujudga kelgan. Mazkur tushuncha asosida esa semema (leksema ma'nosi) shakllanadi. Tushuncha bilan ma'no bitta narsa emas, ular farqli xususiyat-larga ega. Masalan, ingliz, rus, nemis tillarida so'zlashuvchi kishilarning ongida aka va uka tushunchalari mavjud. Biroq bu tushunchalar brother (ingliz), brat (rus) va bruder (nemis) leksemalarida bitta ma'no (semema)da birlashgan. Yoki [yuz], [bet], [bashara], [chehra], [oraz] leksemalari bitta tushunchani ifodalaydi, lekin ularning ma'nolari o'zaro farqlanadi.

Leksemalarning mazmun silsilasi bo'lgan sememani tashkil etuvchi uzvlar - semalardir. Nomema tovushlarning turlicha kombinatsiyalari asosida tashkil topganligi kabi, ana shu semalarning turlicha birikuvi va ba'zilarining o'rin almashinuvi asosida turli mazmundagi semema vujudga keladi. Masalan:

[yuz] - «odamga xos», «boshning old qismi», «burunning ikki tomoni», «peshonadan iyakkacha», «burundan quloqqacha», «qo'llanilishi chegaralanmagan», «uslubiy betaraf», «turkiy qatlamga oid», «umumiste'mol».

[jamol] - «odamga xos», «boshning old qismi», «burunning ikki tomoni», «peshonadan iyakkacha», «burundan quloqqacha», «qo'llanilishi chegaralangan», «badiiy uslubga xos», «arabiy qatlamga xos»,

Har ikkala leksema ham bir tushunchani ifodalaydi. Ularning mazmun rejasi - sememalarining semik tarkibi farqlanadi. Leksemalar sememalarining atash semalari denotatning ong'dagi in'ikosi - tushunchani ifodalaydi. Har bir leksema sememasi o'xshash va farqlovchi semalarga ega. O'xshash semalar ularni guruhlariga birlashtirish farqli semalar esa ajratish uchun xizmat qiladi.

Leksemaning nutqiy qo'llanilishidagi varianti so'zlar bo'lib, ular turlicha matnliy qurshovlar asosida har xil xususiyatlar kasb etadi.

Leksemalar tub yoki yasama bo'lishi mumkin. Masalan, [kitob], [savdogar], (nonchi) birliklarini olaylik. Qatordagi [kitob] va [savdogar] birliklari tayyorlik, umumiylik, ijtimoiylik xossalari ega. Savdogar leksemasi yasama bo'lsa-da, tayyorlik belgisiga ega. Biroq tilimizda (nonchi) degan lisoniy birlik yo'q. U nutq jarayonidagina hosil qilinishi mumkin va yuqoridagi birliklar ega bo'lgan xususiyatlardan xoli. [nonchi] birligining nutq jarayonigagina xosligi uning tayyorlik belgisiga ega emasligini ko'rsatadi.

Morfema va qo'shimcha. Morfema leksemadan ajralgan xolda o'z mohiyatini namoyon qila olmaydigan, shakl va denotativ bo'lmagan mazmunning birligidan iborat bo'lgan kichik lisoniy birlikdir. Qo'shimcha esa ana shu psixofizik mohiyatning nutqda namoyon bo'lishidir. Morfema ham tashqi (moddiy) va ichki (ma'no, vazifa) jihatlar yaxlitligidan iborat. Atov mustaqilligiga, mustaqil sintaktik mavqega ega bo'lmagan bu birliklar o'zida leksik va gramatik mohiyatlarni uyg'unlash-tirgan bo'ladi:

a) yangi so'zlar hosil qiladi;

8-ma'ruza. Grafika. Orfoepiya

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: tovush va harf, til va yozuv, tovush, to'g'ri talaffuz, adabiy talaffuz, yozuv tarixi...

Reja

1. Grafika haqida tushuncha. Til va yozuvning o'zaro munosabati
2. Og'zaki va yozma nutq
3. Yozuvning tarixiy ahamiyati
4. O'zbek yozuvi tarixidan qisqacha ma'lumot
5. Talaffuz me'yorlari

Grafika haqida tushuncha. Til va yozuvning o'zaro munosabati. Grafika asli grekcha graphikos so'zidan olingan bo'lib, tilshunoslikda yozuv degan ma'noni anglatadi.

Demak, grafika umuman olganda, harflar yoki chiziqlar vositasida aks ettiriladigan shartli belgilarning muayyan sistemasidir. Yozuvning piktografik, ideografik va fonografik kabi turlari bor.

O'zbek yozuvi hozirgi holga kelgunga qadar uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tib, juda ko'p o'zgarishlarga uchradi.

Yozuv ijtimoiy talablar asosida jamiyatning muayyan taraqqiyot davrida paydo bo'lgan va uning rivojlanishi bilan bog'liq ravishda mukammallasha borgan. Yozuv tildan keyin jamiyat tomonidan qo'lga kiritilgan eng katta madaniy yutuqlardan biri bo'lib hisoblanadi va tilning yozuvdagi formasi sifatida jamiyatga xizmat qiladi. Yozuv bilan til o'zaro uzviy aloqadordir. Shuning uchun ham til bilan yozuv o'rtasida juda ko'p umumiy tomonlar mavjud. Yozuv ko'p hollarda tilning o'rnini bosadi. Ba'zi hollarda esa tilda bo'lmagan imkoniyatlar yozuv orqali yuzaga chiqadi. Masalan, yozuv tufayli kishilarning uzoq masofadan ham bir-birlari bilan, hatto o'zlaridan keyingi avlodlar bilan ham aloqa bog'lash imkoniyati mavjud. Biroq, yozuvning tilga nisbatan o'ziga xos kamchiliklari ham bor. Birinchidan, u tilning to'liq emas, balki yozuvdagi shartli va sun'iy aksidir. Shuning uchun ham tilning xizmat doirasiga zid ravishda yozuvning xizmat doirasi chegaralangandir. Ikkinchidan, yozuv orqali ish ko'rilganda vaqtdan yutqaziladi. Uchinchidan, yozuv maxsus vositalarsiz, ya'ni yozuv asboblarsiz amalga oshmaydi. To'rtinchidan, yozuv savodi yo'q kishilar uchun, shuningdek, tegishli sharoit bo'lmagan taqdirda (masalan, qorong'ida) ahamiyatini yo'qotadi.

Bundan tashqari, til jamiyatning barcha a'zolariga baravar xizmat qilganidek, jamiyat taraqqiyoti davomida o'z formasini keskin o'zgartirmagan holda o'sib, mukammallashib boradi. Yozuv esa, bir tomondan, tilga nisbatan kam o'zgaradi, ikkinchidan, u aloqa vositasining shartli formasi sifatida o'z tusini yangi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar yoki jamiyatning talablariga muvofiq nisbatan tezroq yoki butunlay o'zgartirishi ham mumkin. Qisqasi, yozuv ko'p jihatdan tilga yaqin bo'lib, ba'zi hollarda uning o'rnini bosa olsa ham, lekin funktsiyasi jihatdan unga nisbatan ancha chegaralangandir. Shuning uchun ham u jamiyatda aloqa vositasi sifatida til bilan teng huquqli bo'la olmaydi.

Til jamiyat bilan bir vaqtda yuzaga kelgan. U jamiyatning jamiyat

5. Bir unli to'rt undoshdan iborat bo'g'in: SSVSS, SVSSS, VSSSS – punkt, trans-port, tekst, front, ernst...

Aytib o'tish kerakki, sanalgan bo'g'in tiplaridan V, SV, VS, SVS largina o'zbekcha so'zlar tarkibida uchraydi. Qolganlari tilimizda qo'llanadigan o'zlashma so'zlar tarkibida kuzatiladi.

Bo'g'inning ahamiyati. O'zbek tilida bo'g'in muhim ahamiyat kasb etadi. Uning ahamiyati savod chiqarishda, she'riyat o'lchovlarini tartibga solishda, satrga sig'may qolgan so'z qismlarini so'nggi satrga ko'chirishda ko'rinadi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Urg'u deb nimaga aytiladi?
2. Urg'uning qanday turlari mavjud?
3. Urg'uning ma'no farqlashiga misollar keltiring.
4. Bo'g'in deb nimaga aytiladi?
5. Bo'g'inning qanday tiplari mavjud?
6. Bo'g'inning qanday ahamiyati bor?

Fan bo'yicha zaruriy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Fonetika-fonologiya. Grafika. Imlo. Leksikologiya-semasiologiya. Leksikografiya. I qism Qarshi. 2004.
2. Hamreva Y. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan mashqlar t o'plami. I qism (Fonetika. Grafika. Imlo), Qarshi, Nasaf n. 2005, 85 bet
3. SH.SHOabdurahmonov va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. I qism. 1980.
4. E. Qilichev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro. 1999/

Fan bo'yicha qo'shimcha adabiyotlar

5. Maxmudov A. Glasnie uzbekskogo yazika. -T.:Fan, 1968.
6. Maxmudov A. Konsananti uzbekskogo yazika. -T.:Fan, 1968.
7. Maxmudov A. Assimilyasiya v svete vzaimootnimeniya fonetiki i grammatiki // Sovetskaya tyurkologiya.-1972.№ 6.
8. Rizaev S. Bo'g'in strukturasi o'rganish tajribasidan. -T.:Fan, 1975.
9. G'ulomov A.G'. O'zbek tilida urg'u. -T., 1974.

b)so'zlarga qo'shimcha leksik-semantik qiymat beradi.

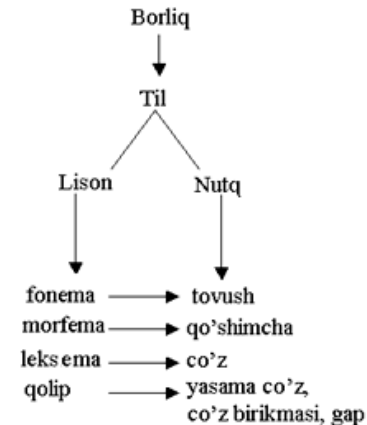
Har bir tilga xos birliklar boshqa tillarnikidan o'zaro farqlanadi. Masalan, aloqasiz (amorf), yelimlovchi (agglyuti-nativ) va egiluvchan (flektiv) tillardagi leksemalar mohiyatan o'ziga xosdir.

Qolip va hosila. Lisoniy birliklarning navbatdagi turi qurilma - qoliplardir. Qolip deganda yasama so'z, so'z birikmasi va gaplar hosil qilish sxemalari tushuniladi. Qoliplar ikki xil bo'ladi:

- a) so'z yasash qoliplari;
- b) sintaktik (so'z birikmasi va gap) qoliplar.

Qoliplar ham boshqa lisoniy birliklar kabi UMIS tabiatli bo'ladi. Masalan, nutqimizdagi cheksiz yasama so'zlar ((*nonchi*), (*sutchi*), (*uzumchi*), (*nisholdachi*) kabi) bitta bevosita kuzatishda berilmagan lisoniy birlik (masalan, [*narsa/buyum oti+chi=shu narsa buyum bilan shug'ullanuvchi kishi*] ya'ni co'z yasash qolipining nutqiy hosilalaridir. kitobni o'qimoq nutqiy hosilasi boshqa o'ziga o'xshash cheksiz so'z birikmalari (*qog'ozni yirtmoq, uyni sotmoq* va h.k.) bilan birgalikda [*ot^k+ fe'l*] = *vositasiz to'ldiruvchili fe'lli birikma*] lisoniy sintaktik qolipidan chiqqan nutqiy hosilalardir.

Shunday qilib fonema, morfema, leksema va qolip lisoniy birliklar bo'lib, tovush, qo'shimcha, so'z, so'z birikmasi va gaplar nutqiy birliklar sanaladi. Ularning o'zaro munosabati va o'ziga xos belgilariga doir fikrlarni jadvalda quyidagicha xulosalash mumkin:

Lisoniy paradigma. Lisoniy birliklar bir-birini eslatib turish xossasiga ega. Shu boisdan ular jamiyat a'zolari ongida bir tizimga birlashgan holda yashaydi. Masalan, [*a*] fonemasi [*o*]fonemasini, [*u*] fonemasi [*o*] fonemasini, [*i*] fonemasi [*e*] fonemasini eslatadi. Lekin [*a*] fonemasi dabdurstdan [*q*] yoki [*h*] fonemasini eslatmaydi. Chunki ular ikki tizim - unli va undoshlar tizimiga kiradi. Unlilar bir-birini unlilar tizimida, undoshlar esa undoshlar tizimida eslata oladi. Hatto [*u*] fonemasining [*a*]ni eslatishi o'z tizimdoshlari bilan birgalikda amalga oshiriladi. Masalan, [*a*], [*o*] fonemalari kichik, ichki tizim hosil qilib, ular birgalikda qolgan fonemalar juftliklarini eslatadi. Eslatish ikki tomonlama bo'lishi ham mumkin. Masalan, [*yuz*] leksemasi bir tomondan [*bet*], [*chehra*], [*jamol*], [*oraz*] kabi birliklarni, ikkinchi tomondan [*burun*], [*ko'z*], [*quloq*],

[qosh], [lab] leksemalarini eslatadi va bunda u ikki tizimning a'zosi hisoblanadi.

Bir-birini eslatuvchi birliklar umumiy, o'xshash belgi-xususiyatlarga ega bo'ladi. Ana shu o'xshashlik va umumiylik ularning birlashtiruvchi, bog'lab, bir tizimda ushlab turuvchi belgilari sanaladi. Masalan, unlilar «sof ovozza egalik» umumiy belgisi ostida birlashadi. Ammo ular farqli belgilarga ham ega bo'lishi shart. Masalan, [a] «ablanmaganlik», [o] «lablanganlik» farqlovchi belgilarga ega, «kenglik» belgilari esa ularni birlashtiradi.

Umumiy belgilari asosida birlashgan va bir-birini taqozo etadigan, ammo har biri o'ziga xos belgilari bilan boshqasiga qarama-qarshi turuvchi lisoniy birliklar tizimi paradigma deyiladi (*paradigma* grekcha *paradeigma - misol, namuna* degan ma'noni bildiradi). Paradigmani tashkil etuvchi birliklar paradigma a'zolari deb yuritiladi. Paradigma kamida ikkita a'zoli va ular bir lisoniy sathga mansub bo'lishi shart. Bir paradigma a'zolari orasidagi o'zaro munosabat *paradigmatik munosabat* deyiladi.

F.Sossyur lisoniy mikrosistema va umuman lisoniy birliklar orasidagi paradigmatik (assotsiativ, bir-birini eslatib turish, o'xshashlik) munosabatlarini lisoniy birliklar uchun eng asosiy munosabat sifatida baholagan edi.

Bir paradigma tarkibiga kiradigan birliklar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak.

1.Paradigmadagi bitta birlik eslanganda, shu paradigmaga kiruvchi boshqa a'zolar ham xotirlanishi (esga olinishi) zarur.

2.Har bir konkret nutq sharoitida o'zaro paradigmatik munosabatlarda turgan birliklardan, ya'ni paradigma a'zolaridan bitta tanlanishi lozim.

3.Bir paradigmanning a'zolari o'zaro o'xshashlik bilan birga, har bir a'zo ikkinchisidan qaysidir bir xususiy belgisi bilan farqlanib turishi lozim.

4.Paradigma a'zolari nutqda bir pozitsiyada (mavqeda) kela olib, bir-birini ma'lum holatlarda almashtira olishi, o'rnini egallashi mumkin.

Lisoniy paradigma va uning a'zolariga nisbatan F.Sossyur tomonidan qo'yilgan bu talablar keyingi qariyb yuz yildan beri deyarli o'zgarishsiz saqlanib kelmoqda.

Paradigmalar, qamroviga ko'ra, katta va kichik yoki tashqi va ichki paradigmalar bo'linadi. Bu paradigmalar bir-biriga nisbatan olinadi. Masalan, undoshlar jarangli va jarangsizlarga bo'linadi.

Demak, *paradigmatik munosabat* atamasining muqobillari sifatida *o'xshashlik munosabati, assotsiativ munosabat* atamaları ham ishlatiladi. Tizim atamasi ham ko'p hollarda *paradigma* atamasi o'rnida ishlatiladi: *unlilar tizimi, kelishik tizimi* kabi. Jarangli va jarangsizlar alohida kichik yoki ichki paradigmalar bo'lib, undoshlar tizimi bir butun holda ularga nisbatan katta yoki tashqi paradigma deyiladi.

Lisoniy birliklar tizimining qaysi lisoniy sathga mansubligiga ko'ra, *fonetik, leksik, morfologik, sintaktik paradigmalar* farqlanadi.

Aytilganidek, fonemalar tizimi va ularning ichki bo'linishlari *fonologik paradigmalar* deyiladi. Fonologik paradigmalarining xususiyatlari, uni tashkil etuvchi birliklarning paradigmatik munosabatlari xususida «Fonetika-fonologiya» bo'limida bahs yuritiladi.

kuchli talaffuz qilinadi.

Ton, ohangning bir xil chiqishi bilan ifodalangan urg'u musiqiy urg'u deyiladi. Xitoy, yapon, serb, litva tillarida urg'u musiqiy xarakterli bo'lib, urg'uli bo'g'in baland ohang bilan aytiladi.

Urg'u so'z oxiriga tushmaydigan holatlar. O'zbek tilida urg'u, yuqorida aytilganidek, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Ammo tilimizda urg'u oxirgi bo'g'inga tushmaydigan so'zlar ham uchraydi. Ayrim qo'shimchalar borki, urg'u qabul qilmagani bois, urg'u oldingi bo'g'inlarga tushishi ham mumkin. Bu bilan bog'liq quyidagi holatlarni qayd etish mumkin:

Aslida o'zlashma bo'lib, bugungi kunda tilimizga nihoyatda o'zlashib ketgan quyidagi so'zlarda: ammo, lekin, albatta, afsuski, chunki, hamma, hozir, barcha....

1. Ayrim olmoshlarda: har bir, har qaysi, kimdir, qancha, qani, allakim....
2. Alohida ohang bilan aytilgan buyruq fe'llari, ayrim sonlarda: gapir, o'tir, o'yna, yuring, olti, sakson...
3. Qo'shma sonlarda: o'n bir, yigirma uch...
4. Takroriy so'zlarda: katta-katta, issiq-issiq...
5. Quyidagi urg'u olmaydigan qo'shimchalar qo'shilganda:
 - bo'lishsizlik shakli: o'qima, unutm...
 - dona, taqsim, chama son shakllari: o'ntacha, o'nta, o'ntadan, o'nlab...
 - ayrim ravish yasovchilar: yashirincha, qushcha, guldek, boladay
 - tuslovchilar: o'qiymiz, ishchiman,
 - familiya hosil qiluvchi qo'shimchalar: Alieva, Axmedov..
 - mi, -ku, -gina, -da, -oq, -yoq, -chi yuklamalari
 - ko'makchilar

Bo'g'in va uning turlari. Bir nafas zarbi bilan aytiladigan tovush va tovushlar birikmasiga bo'g'in deyiladi. Bo'g'in so'zdagi unlilar miqdoriga ko'ra belgilanadi. So'zda qancha unli bo'lsa shuncha bo'g'in bor bo'ladi. Bo'g'in quyidagi jihatlariga ko'ra tasnif qilinadi:

1. Qanday tovush bilan tugashiga ko'ra:
 - A) ochiq bo'g'in – unli tovush bilan tugaydigan bo'g'in – bo-la, o-na
 - B) yopiq bo'g'in- undosh tovush bilan tugaydigan bo'g'in qat-tiq, mak-tab
2. Qanday tovush bilan boshlanishiga ko'ra:
 - A) berkitilgan bo'g'in – undosh bilan boshlangan bo'g'in – bo-la
 - B) berkitilmagan bo'g'in – unli bilan boshlangan bo'g'in – o-i-la
3. Urg'u olish-olmasligiga ko'ra:
 - A) urg'uli bo'g'in – urg'u tushgan bo'g'in
 - B) urg'usiz bo'g'in – urg'u tushmagan bo'g'in.

Bo'g'in tiplari. O'zbek tilida bo'g'inlarning quyidagi tiplari mavjud:

1. Bir unlidan iborat bo'g'in: Chizmasi V (V lotincha «vokalis» unli, S «consonant» undosh degan ma'noni bildiradi) o-na,
2. Bir unli bir undoshdan iborat bo'g'in: SV yoki VS ol-ma...
3. Bir unli ikki undoshdan iborat bo'g'in: SVS, VSS, SSV suv-lar, ayt, erk, ilm, ost, sta-kan, pre-zi-dent...
4. Bir unli uch undoshdan iborat bo'g'in: SVSS, SSVS stol, stul, fikr, hukm, qasr....

7-ma'ruza. Hozirgi o'zbek adabiy tilida urg'u va bo'g'in

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: so'z urg'usi, gap urg'usi, ochiq bo'g'in, yopiq bo'g'in,

Reja

1. Urg'u va uning turlari
2. Urg'u so'z oxiriga tushmaydigan holatlar
3. Bo'g'in va uning turlari
4. Bo'g'in tiplari
5. Bo'g'inning ahamiyati

Urg'u va uning turlari. Co'z tarkibidagi bo'g'in yoki gap tarkibidagi biror so'zga zarb berib, ta'kid bilan aytilishiga urg'u deyiladi. Urg'u tushish o'rniga ko'ra so'z urg'usi va gap urg'usiga bo'linadi.

Gap urg'usi adabiyotlarda ma'no urg'usi, mantiqiy urg'u, logik urg'u terminlari bilan ham yuritiladi. Gap urg'usi gapdagi so'zni mazmun jihatidan ajratib ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Gap urg'usi gapdagi barcha so'zga tusha olishi mumkin. Urg'u tushgan so'zni talaffuzda ta'kidlab aytilishi bilan, yozuvda esa kesim oldida qo'llanilishi bilan ajratish mumkin:

Birinci kurs talabalariga «Fonetika»dan oraliq nazorat ishi o'tkazildimi?

Birinci kurs talabalariga «Fonetika»dan oraliq nazorat ishi **o'tkazildi**?

Birinci kurs talabalariga **«Fonetika»dan** oraliq nazorat ishi o'tkazildimi?

Birinci kurs talabalariga «Fonetika»dan **oraliq nazorat ishi** o'tkazildimi?

Yoki:

Biz yozda Samarqand shahriga **sayohatga** boramiz.

Yozda Samarqand shahriga sayohatga **biz** boramiz.

Biz Samarqand shahriga sayohatga **yozda** boramiz.

Biz yozda sayohatga **Samarqand shahriga** boramiz.

So'z urg'usida, odatda so'zning ma'lum bir bo'g'inidagi unli tovush boshqalariga qaraganda kuchliroq talaffuz qilinadi.

O'zbek tilida urg'u, asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. So'zga qo'shimcha qo'shilsa, urg'u keyingi bo'g'inga ko'chadi: ishchi – ishchilar – ishchilarimiz – ishchilarimizning. Urg'u tushgan bo'g'in urg'uli bo'g'in deb yuritiladi.

Urg'u quyidagi belgilariga ko'ra tasnif qilinadi:

1. Erkin urg'u va bog'liq urg'u
2. Dinamik urg'u va musiqaviy urg'u

So'z bo'g'inlaridan bo'g'inlarga ko'chib uning ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladigan urg'u erkin urg'u deyiladi: hozir – ravish, hozir – sifat, yangi – ravish, yangi – sifat, yozma – fe'l, yozma – sifat.

So'zning oxirgi bo'g'iniga tushadigan urg'u bog'liq urg'u deyiladi.

Iavo oqimining kuchi bilan ifodalangan urg'u dinamik urg'u deyiladi. O'zbek, rus, tojik tillarida urg'u dinamik xarakterli bo'lib, urg'uli bo'g'in

Semantik-grammatik umumiylikka ega bo'lgan leksik birliklar lug'aviy paradigmami tashkil etadi. Sinonimik, partonimik, giponimik, iyerarxionimik, graduonimik, funksionimik qatorlarga birlashgan leksemalar tizimi, alohida lug'aviy guruhlar, lug'aviy-mavzuviy to'da, so'z turkumlari ham yirik (makro) paradigmalarni tashkil etadi. Leksik paradigma va ularda amal qiluvchi paradigmatic munosabatlar haqida «Leksikologiya-semasiologiya» bo'limida bahs yuritiladi.

Morfologik kategoriyalar (morfologik shakllar tizimi) morfologik paradigmalaridir. Morfologik shakllarning paradigmatic munosabatlari haqida tilshunoslikning «Morfologiya-morfemika» bo'limida batafsil to'xtalinadi.

Sintaktik qoliplar tizimi sintaktik paradigmami tashkil etadi. Sintaktik paradigma ikkiga - gap paradigmasi va so'z birikmasi paradigmasiga bo'linadi. Gap paradigmasining o'zi ikki - sodda gap qoliplari va qo'shimcha gap qoliplari kabi ichki (mikro) paradigmalarga bo'linadi. Bu bilan «Sintaksis» bo'limida tanishasiz.

Lisoniy munosabat va uning asosiy turlari. *Munosabat* keng qamrovli tushuncha bo'lib, bir butunlikning tarkibiy qismlari - birliklari orasidagi o'zaro aloqa va bog'lanishlarni anglatadi. Bunday aloqalar turlicha bo'lishi mumkin. Quyidagi gapga diqqat qilaylik:

Ularning ismlari - Salim va Halim. Bunday nutqiy birliklar turlicha munosabatlar bilan bog'langan. *Ular* so'zi ism so'zi, *-lar* qo'shimchasi bilan ketma-ket, zanjirsimon bog'langan. Yoki *ism* so'zi uchta tovushning ketma-ketligidan iborat. Bunday chiziqli, liniyaviy ketma-ketlik aloqasi, *sintagmatik aloqa* deyiladi. Sintagmatik aloqa lisonda ham, nutqda ham mavjud bo'ladi. Masalan, *[kitob]* leksemasi beshta tovushning birikuvidan iborat nomemaga ega bo'lib, u lisoniy birlik sanaladi. Shuningdek, yasama so'z (*(suvchi)*, *(ertapishar)*), so'z birikmasi (*kitobni o'qimoq*) da ham birikuvchi a'zolar sintagmatik aloqada bo'ladi.

Sintagmatik aloqani sintaktik aloqadan farqlash lozim. Sintagmatik aloqa barcha til birliklariga xos ketma-ket bog'lanish bo'lsa, sintaktik aloqa so'z va gaplarning hokim-tobelik munosabatidir. Demak, sintagmatik aloqa va sintaktik aloqani butunlay boshqa-boshqa hodisalar ham, shuningdek, ularni bir-biriga aynan tenglashtirish, bir-birini qoplovchi tushunchalar sifatida qarash ham mumkin emas. Sintagmatik va sintaktik aloqa butun-bo'lak munosabatidadir. Boshqacha aytganda, sintaktik aloqa sintagmatik aloqaning bir ko'rinishidir.

Ko'pincha sintagmatik aloqani nutqqagina xos deb tushunish hollari ham uchraydi. Bu hodisani biryozlama, tor tushunish oqibatidir. Yuqoridagi gapda ishtirok etayotgan birliklar orasida pog'onali munosabat ham mavjuddir. Pog'onali munosabat deganda birliklarning boshqasi tomonidan qamrab olinishi tushuniladi. Masalan, *Salim* va *Karim* so'zlari erkak kishilarning ismi bo'lib, ayollarning ismi bo'lgan *Halima* so'ziga qarama qarshi turadi. Lekin ularning barchasini *[ism]* lekse-masi qamrab oladi. *[ism]* leksemasi esa, *[nom]* leksemasi bilan birgalikda, *[ot]* leksemasi tomonidan qamrab olinadi.

Bu pog'ona yuqoriga va quyiga qarab yana davom ettirilishi mumkin. Demak, *[Salim]*, *[ism]*, *[ot]* leksemalari pog'onali munosabatga kirishgan.

Lisoniy birliklarning pog'onali munosabatlari ikki xildir. Masalan, [daraxt] va [tana], [ildiz], [barg], [shox] birliklarining o'zaro munosabati [daraxt] va [olma], [o'rik], [nok], [gilos] leksemalarining o'zaro munosabatlaridan farq qiladi.

Avvalgi pog'onali munosabatda [daraxt] butunni va qolganlari qismni ifodalab, keyingisida [daraxt] turni ifodalasa, mevaning muayyan nomlarini ifodalovchi birliklar turning ko'rinishlari - jinslar sifatida namoyon bo'ladi. Ikkinchi munosabatdagi birliklar [daraxt] leksemasining xususiy ko'rinishlari - juziylashishidir. Birinchisida esa bunday munosabat mavjud emas. Shu boisdan «*Gilos daraxtdir*» tarzidagi hukmni aytish mantiqiydir. Biroq «*Ildiz daraxtdir*» deysh mumkin emas.

Tilshunoslikda lisoniy birliklarning butun-bo'lak munosabati *partonimik* (*part* - qism, bo'lak), tur-jins munosabatlari *giponimik* (tur-jins) munosabatlar deyiladi. Partonimik munosabatlarga kirishuvchi qismni ifodalovchi birliklar *partonimlar*, giponimik munosabatga kirishuvchi jins nomlari *giponimlar* deyiladi. Butunlik *totonim* va tur nomi *giperonim* deyiladi.

O'xshashlik (paradigmatik) munosabatlari o'zaro teng (pog'onali munosabatdagi [daraxt] va [tana], [daraxt] va [gilos] birliklari semantik qamrovi jihatdan teng emas edi), bir umumiy belgi asosida birlashib, qator hosil qiluvchi, ammo o'ziga xos belgilarga ko'ra farqlanib turuvchi birliklarning o'zaro muno-sabatini ifodalaydi.

Yuqorida aytilganidek, paradigma a'zolari o'zaro teng bo'lib, nutqda bir xil o'rinni egallaydi va bir xil xususiyatlarga ega bo'ladi. Berilgan misoldagi [Salim], [Karim], [Halima] so'zlari o'zaro teng, bir xil o'rinda kela oladi, biroq o'zaro farqlarga ham ega.

O'zaro o'xshashlik munosabatlarida bo'lgan birliklarning bir-biri bilan farqli xususiyatlari asosida qarama-qarshi qo'yilishi *ziddiyat* (*oppozitsiya*), ziddiyatga kirishayotgan paradigma a'zolari ziddiyat a'zolari deyiladi. Ziddiyatdagi birliklar o'zaro ma'lum bir belgi asosida qarama-qarshi qo'yiladi. Bu belgi *ziddiyat belgisi* deb yuritiladi.

Lisoniy ziddiyat va uning asosiy turlari. Lisoniy paradigmaga birlashuvchi birliklar, paradigma a'zolari orasidagi munosabatlar lisoniy ziddiyat deyiladi. Ziddiyat (ar.*qarama-qarshilik*: var.*oppozitsiya*. lat.*oppositio-qarama-qarshi qo'yish*) lisoniy birliklarning ifodalanmi-shidagi farqlarga muvofiq ifodalovchilarining va, aksincha, ifodalovchilardagi farqlarga muvofiq ifodalanmishlarining muhim lisoniy farqlanishidir. Masalan, [b] va [t] fonemalari orasida ziddiyat mavjud bo'lib, shunga muvofiq, (*bosh*) va (*tosh*) birliklari orasida shakliy-mazmuniy qarama-qarshilik munosabati amal qiladi. Yoki «birlik son», «ko'plik son» orasidagi semantik ziddiyat (*kitob*) va (*kitoblar*) birliklarida ham shakliy (formal), ham mazmuniy (semantik) farqlarni keltirib chiqaradi.

Tabiat, jamiyat va tafakkurdagi mavjudlik va taraqqiyotning asosiy omili qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni bo'lganligi kabi lisoniy paradigmalarda birliklarni bir-biriga bog'lab turuvchi, paradigmalarining yashovchanligini ta'minlovchi omil lisoniy ziddiyatlardir. Demak, lisoniy ziddiyatlar falsafiy qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonunning tildagi

Fan bo'yicha zaruriy adabiyotlar

1. Abduazizov A.A. O'zbek tilinbing fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.:O'qituvchi, 1992.
2. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Fonetika-fonologiya. Grafika. Imlo. Leksikologiya-semasiologiya. Leksikografiya. I qism Qarshi. 2004.
3. Hamreva Y. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan mashqlar t o'plami. I qism (Fonetika. Grafika. Imlo), Qarshi, Nasaf n. 2005, 85 bet
4. Nurmonov A. O'zbek tilinbing fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.:O'qituvchi, 1992.
5. Axmanova O.S. Fonologiya. Morfologiya. Morfonologiya. –M.: Izd. MGU, 1966.
6. SH.SHOabdurahmonov va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. I qism. 1980.
7. E. Qilichev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro. 1999/

Fan bo'yicha qo'shimcha

8. Abduazizov A.A. Fonologicheskaya sistema sovremennogo uzbekskogo yazika. Referativniy sbornik //Problemi fonologii i morfonologii. Referati. Obzori.
9. Bondarko L.V. Foneticheskoe opisanie yazika i filologicheskoe opisanie rechi. -L.:Izd. LGU, L., 1981.
10. Lomtev T.P. Prinsipi binarnosti v fonologii // Nauchniy dokladi visshey shkoli. Filologicheskoe nauki. –M., 1965.
11. Maxmudov A. Glasnie uzbekskogo yazika. –T.:Fan, 1968.
12. Maxmudov A. Konsananti uzbekskogo yazika. -T.:Fan, 1968.
13. Maxmudov A. Assimilyasiya v svete vzaimootnimeniya fonetiki i grammatiki // Sovetskaya tyurkologiya. -1972. -№ 6.

tovushining qo‘shilish hodisasidir: *disk-diska, bank-banka, tank-tank, kios-kioska, otpusk-otpuska* kabi.

Prokopa. Bunda so‘z boshida ba‘zan unli yoki undosh tovush tushib qoladi: *yiroq-iroq, yigna-igna, yig‘ach-ag‘ach, yirik-iri, yuz-uz*.

Sinkopa hodisasiga binoan so‘z o‘rtasidagi va oxiridagi keng unililar tor unililar kabi talaffuz qilinadi va ayrim holatlarda tushib qoladi: *valochka-valichka, traktor-traktir, avtor-avtir, direktor-direktir, generator-generatir* kabi.

Apakopa so‘z o‘zagidagi oxirgi unli yoki undoshning tushishi hodisasidir: *do‘st-do‘s, xursand-xursan, gazeta-gazit, smena-smen* va hokazo.

Sinerezis hodisasiga ko‘ra so‘z o‘rtasida bir joyda kelgan ikki unlining biri kuchsizlanadi va nutqda tushib qoladi. Ikkinchi unli fonema esa cho‘ziq taffuz etiladi: *maorif-mo:rif, saodat-so:dat, qiroat-qiro:t, jamoat-jamo:t*. Bu hodisa asl o‘zbekcha so‘zlarga xos emas.

Reduksiya so‘zning birinchi bo‘g‘inida biror unlining, odatda, tor unlining kuchsizlanib talaffuz qilinishidir. Masalan, bir, bil, til so‘zlari bir bo‘g‘inli bo‘lganligi va urg‘u shu so‘zdagi *i* unlisiga tushganligi tufayli bu so‘zlardagi *i* unlisi me‘yordagidek talaffuz qilinadi va eshitiladi. Lekin shu so‘zlarning oxiriga ikkinchi bir bo‘g‘in qo‘shilishi bilan, urg‘u ham ikkinchi bo‘g‘inga ko‘chadi. Natijada birinchi bo‘g‘inidagi *i* unlisi kuchsizlanadi va eshitilar-eshitilmas holda sust talaffuz qilinadi: *bilak, tilak, biroq*. Birinchi bo‘g‘indagi urg‘ularning ana shunday kuchsizlanib talaffuz qilinishi reduksiya hodisasiga misol bo‘la oladi (*reduksiya* so‘zining lug‘aviy ma‘nosi «kuchsizlanish», «orqaga qaytish», «pastga tushish» demakdir). Reduksiyaga quyidagi so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida kelgan *i* ning kuchsizlanib talaffuz qilinishi ham misol bo‘la oladi: *pishiq, shira, pishak, qiliq, ichak* kabi. Reduksiyaning ikkinchi bo‘g‘inda kelish hollari ham uchrab turadi. Bu hodisa so‘zga uchinchi bo‘g‘in qo‘shilganda sodir bo‘ladi - ikkinchi bo‘g‘indagi unli tamoman kuchsizlanib, tushib qoladi. Masalan, *burun-burni, bo‘yin-bo‘yni, egin-egni, keyin-keyini* singari.

Eliziya. Unli bilan tugovchi va unli bilan boshlanuvchi ikki so‘zning qo‘shilishi natijasida unli tovushdan birining tushib qolish hodisasidir. Bunda bir necha holat kuzatiladi: a) birinchi so‘z oxiridagi unli tushib qoladi: *yoza oladi - yozoladi, bora oladi - boroladi, qora ot- qorot*; b) unli bilan boshlanuvchi ikkinchi so‘zning bosh unlisi tushib qoladi: *borar ekan - borarkan, borar emish-borarmish, yozgan ekan - yozgankan* kabi; v) *Abdusalom* so‘zining *Absalom, Abdujabbor* so‘zining *Abjabbor, olib kel so‘zining opke* tarzida talaffuz qilinishi natijasida bir unli va bir undoshning tushib qolishi ham eliziyaning yuqori, murakkablashgan formasi hisoblanadi. Eliziyaning murakkablashishi natijasida so‘zlarning qisqargan shakli hosil bo‘ladi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Fonema variantlari deganda nimalar tushuniladi?
2. Fonetik o‘zgarishlarning qanday ko‘rinishlarini bilasiz?
3. Singarmonizm nima?
4. Qanday o‘zgarishlarga kombinator o‘zgarishlar deyiladi?
5. Qanday o‘zgarishlarga pozitsion o‘zgarishlar deyiladi?

xususiylashmasi, voqelanishidir.

Lisoniy ziddiyatlarni aniqlash yoki ziddiyatlarga bunday yondashish ziddiyatli va ziddiyatsiz munosabatlarni farqlashni taqozo qiladi. Chunki turli lisoniy birliklar va bir birlikning turli variantlari orasidagi munosabatlar turli tabiatli vohidlar, a‘zolar orasidagi munosabatlar sifatida muayyanlashtirilmog‘i lozim. Masalan, shaxs-son shakli bo‘lmish [-miz] va [-siz] (*o‘qiy-miz-o‘qiy-siz*) har xil lisoniy morfologik birliklar bo‘lib, bir paradigmaning turli a‘zolari sifatida ziddiyatli munosabatda bo‘ladi. Biroq turli farqli xossalarga ega bo‘lgan til oldi va til orqa (*o‘*) unilari bitta (*o‘*) fonemasining variantlari sifatida fonetik jihatdan farqlanishsa-da, funktsional jihatdan tafovutga ega emas. Chunki o‘zbek adabiy tilida bitta (*o‘*) fonemasi mavjud bo‘lib, uning variantlari ma‘no farqlash tabiatiga ega emas. Ba‘zilar [*o‘y*] so‘zini ayt-ganda, (*o‘*)ni til oldi, boshqalar esa til orqa unlisi sifatida talaffuz qilishadi. Baribir, (*o‘*) tovushlari qanday bo‘lishidan qat‘i nazar, bu so‘z «fikr», «xayol» ma‘nolarini beradi. Lisoniy birlikning variantlari orasidagi bunday munosabat ziddiyatsiz munosabat deyiladi.

Ziddiyatlar paradigmatic munosabatlarning xos ko‘rinishi va xossalari sifatida sintagmatic munosabatlarga qarama-qarshi qo‘yiladi.

Ma‘lum bir lisoniy birliklar mansub ziddiyatlar majmui bu birlikning paradigmatic sifatini aniqlashda, paradigmatic muayyanlash-tirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Paradigmatic muayyanlashtirish birlikning boshqa birlikdan farqlanuvchi zotiy tabiatini oydinlashtirish demakdir.

Tilshunolar lisoniy ziddiyatlarni bir necha tomondan tasniflaydilar:

1. Ziddiyatlar tizimida tutgan o‘rniga ko‘ra.
2. Ziddiyat a‘zolarining o‘zaro munosabatiga ko‘ra.
3. Turli vaziyatlarda ziddiyatlarning amal qilishiga ko‘ra.

Lisoniy ziddiyat ziddiyatlar tizimiga munosabatiga ko‘ra o‘lchami va uchrovchanlik belgilari bilan farqlanadi.

Lisoniy ziddiyatlar o‘lchoviga ko‘ra, bir o‘lchamli va ko‘p o‘lchamli turlarga bo‘linadi.

Agar belgilar majmui tizimda zidlanuvchi ikki a‘zo uchungina amal qilib, boshqa a‘zolariga tegishli bo‘lmasa, bir o‘lchamli ziddiyat deyiladi. Masalan, o‘zbek tilidagi [*l*] va [*h*] fonemalari hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra «yon» va «bo‘g‘iz» belgilari asosida zidlanib, bu belgi undoshlar tizimining boshqa a‘zolarida uchramaydi. Chunki bu undoshlar o‘zbek tili fonologik tizimida yagona yon va yagona bo‘g‘iz undoshlaridir.

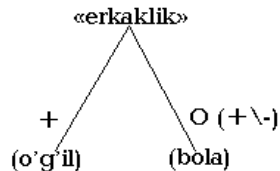
Ko‘p o‘lchamli ziddiyatda zidlanuvchi birlikdagi belgi boshqa a‘zoda ham uchraydi. Masalan, til oldi undoshlari bo‘lgan [*m*] - [*d*] zidlanar ekan, [*m*]dagi «til oldi»lik belgisi [*d*] fonemasida ham mavjud. Bunda a‘zolar boshqa belgi asosida zidlanadi.

«Uchrovchanlik» belgisiga ko‘ra ziddiyatlar «ajralgan» va muntazam ziddiyatlarga bo‘linadi. Ajralgan ziddiyatda shunday belgi asos qilib olinadiki, bu belgi boshqa ziddiyatlarga asos bo‘la olmaydi. Masalan, unilarning lablangan-lablanmaganlik belgisi faqat teng qiymatli ziddiyat uchun asos bo‘ladi. Bunday ziddiyat «ajralgan» ziddiyat deyiladi. Lekin tilning ko‘tarilish darajasiga ko‘ra belgisi teng qiymatli ziddiyatga ham asos bo‘lib xizmat qiladi.

Bir belgi turli a'zolari juftlab zidlash uchun xizmat qilsa, muntazam ziddiyat deyiladi. Masalan, erlik, ayollik jinsi asosidagi ziddiyat [ota]-[ona], [o'g'il]-[qiz], [aka]-[singil], [chol]-[kampir] ziddiyatlarida uchrayveradi.

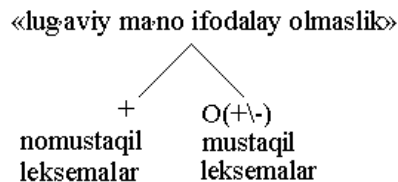
A'zolari orasidagi munosabatlarga ko'ra ziddiyatlar:

- A) noto'liq (privativ);
 - B) darajali (gradual);
 - V) teng qiymatli (ekvipolent)
- kabi turlarga bo'linadi.

Noto'liq ziddiyatda qarshilanuvchi a'zolaridan biri ziddiyat belgisiga ijobiy, boshqasi esa betaraf munosabatda bo'ladi. Masalan, [bola] va [o'g'il] leksemalarini olaylik. Ular «erkak jinsli» deb atalgan ziddiyat belgisiga ikki xil munosabat bildiradi. Bu belgi [o'g'il] leksemasi semantik tarkibida aniq berilgan, shu boisdan uning munosabati ijobiy yoki belgilangan deyiladi va shartli ravishda [+] belgisi bilan beriladi. [bola] leksemasida esa jins belgisi aniq emas. Chunki uning semantik tarkibida «er» yoki «ayol» (ya'ni jins) semasi yo'q. Boshqacha aytganda, bola o'g'il ham qiz ham bo'lishi mumkin. Shuning uchun bu leksemaning ziddiyat ko'rsatkichiga ishorasi belgilanmagan (noma'lum, majhul) deyiladi va shartli ravishda +/- yoki O (nol) belgisi bilan beriladi. Buni chizmada quyidagicha beramiz.

Noto'liq ziddiyat tilning barcha sathlarida amal qiluvchi muhim qonuniyatdir. Masalan, morfologiyada leksemalarni umumiy grammatik ma'nolariga ko'ra, mustaqil va nomustaqil leksemalarga bo'lish privativlik asosida amalga oshiriladi. Bunda «lug'aviy ma'no ifodalay olmaslik» noto'liq ziddiyatning belgisi bo'lib, ziddiyatda mustaqil leksemalar belgilanmagan, kuchsiz a'zo bo'lsa, nomustaqil leksemalar belgisi, kuchli a'zo sifatida namoyon bo'ladi:

Chunki mustaqil leksemalar lug'aviy ma'no ifodalashi ham, nomustaqil leksemalar vazifasida kelishi ham mumkin. Masalan, ko'makchilar, fe'l ko'makchilar, ko'makchi fe'llar va h.lar nomustaqil leksemalar kabi lug'aviy ma'noga ega bo'la olmaydi.

Noto'liq ziddiyatda belgi tanlash ixtiyoriy emas. Masalan, bir qarashda yuqoridagi ziddiyatda belgini «lug'aviy ma'no ifodalash» deb ham, «lug'aviy ma'no ifodalay olmaslik» deb ham qo'yish mumkindek tuyuladi. Keling, ziddiyat belgisini yuqorida qo'yilganidek emas, balki «lug'aviy ma'no ifodalay

yo'z+sin=yossin, uch+so'm=usso'm, uz+sin=tussin.

Regressiv assimilyatsiya odatda progressiv assimilyatsiyaga nisbatan nutqda kamroq uchraydi. Chunki assimilyatsiyaning bu turida keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga moslashtiradi. Demak, talaffuz jarayoni boshlanmasdan burun so'zning talaffuz texnologiyasi haqidagi tasavvur ham hosil bo'lmog'i lozim.

Assimilyatsiya to'liq va qisman bo'lishi mumkin.

To'liq assimilyatsiyada bir tovush ikkinchi tovushga aynan moslashadi va to'liq'icha uning tusiga kiradi. Yuqorida keltirilgan so'zlarning hammasi to'liq assimilyatsiyaga misol bo'ladi.

Qisman assimilyatsiyada nutq tovushlaridan biri ikkinchisini biron tomondan qisman o'xshatadi (moslashtiradi): osh+ga-oshka, ish+ga-ishka, so'zlarida jo'nalish kelishidagi g tovushi oldingi sh tovushining ta'sirida k tovushiga aylanmoqda. Bu so'zda qisman assimilyatsiya yuzaga kelmoqda, ya'ni (g) jarangli tovushi o'zidan oldingi (sh) tovushiga faqat bir tomonlama - jarangsizlanish tomonidan o'xshamoqda, xolos, lekin to'liq uning tusiga kirgan emas. [Uchta] leksemasining ushta, [pochta] lekse-masining poshta deb talaffuz qilinishi ham shu hodisaga misol bo'la oladi.

Dissimilyatsiya. Og'zaki nutqda tovushlar doimo bir-biriga o'xshay bermasdan, ba'zan uning aksi bo'ladi. Ayrim paytda talaffuzda ikki o'xshash tovush bir joyda yoki bir so'zda kelgan vaqtda ulardan biri noo'xshash tovushga aylanib ham qoladi. Bunday hodisa dissimilyatsiya kabi progressiv va regressiv bo'ladi.

Keyingi tovush noo'xshash tovushga aylansa, progressiv dissimilyatsiya yuz beradi: zarar-zaral, zarur-zaril, birorta-bironta, muyassar-muyastar, kissa-kista kabi.

Oldingi tovush o'zgarsa, regressiv dissimilyatsiya yuz beradi: malol-maral, koridor-kalidor, ittifoq-intifoq kabi.

Dissimilyatsiya hodisasi odatda juda kam uchraydi. Hatto assimilyatsiyaning regressiv turiga nisbatan ham ancha kam qo'llanadi.

Metateza. Og'zaki nutqda ba'zan yonma-yon kelgan undosh tovushlarning o'rni almashishi mumkin. Nutqdagi bunday jarayon metateza deyiladi: **r-y:** daryo-dayro: **m-g':** yomg'ir-yogmir, **b-r:** tebratmoq-tarbatmoq: **m-l:** yamlamoq-yalmamoq: **h-v:** ahvol-avhol: **p-r:** tuproq-turpoq, **r-g:** o'rganmoq-o'granmoq: **g'-r:** to'g'ramoq-to'rg'amoq, **n-m:** aylanmoq-aynalmoq va boshqalar.

Proteza. So'z boshida bitta unlining orttirilishi proteza hodisasi sanaladi. Odatda, aksariyat sonor r tovushidan oldin o' va unilari orttiriladi: ro'mol-o'ramol, ro'za-o'raza, rayhon-rahon, rozi-rozi, rais-rais, rang-rang, ro'zg'or-o'razg'or kabi.

Ayrim holatda so'z boshida sirg'aluvchi va portlovchi ikki undosh qator kelganda i unlisi orttirilishi mumkin: shkaf-ishkaf, spravka-ispravka, stol-istol, stul-istul, shtraf-ishtaraf, stantsiya-istansa.

Epenteza. So'z boshida, o'rtasida va oxirida ikki undosh qator kelganda, ular orasida i, ba'zan u va a unlisi orttiriladi: fikr-fikir, hukm-hukum, doklad-dakalad, klass-kilass.

Epeteza so'z oxirida bir o'rinda kelgan ikki undoshdan so'ng a

fonema variantining ifodasidir. Har qanday tovush fonema varianti, har qanday harf esa grafema variantidir.

Fonemani tiklash lison nutq ya'ni xususiylik-umumiylik tarzida, uning voqelanishi esa lison-nutq, umumiylik-xususiylik yo'nalishida kechadi. Demak, boshqa sath birliklarida bo'lgani kabi, fonemaning voqelanishi va uning tiklanishi bir-biriga qarama-qarshi turadi. Bu holat garfema va harf dialektikasida ham aks etadi.

Fonetik jarayonlar. Aytilganidek, fonema nutqda voqelanar ekan, uning variantlari nutqiy sharoit (yonma-yon kelgan tovushlar yoki qo'shimchalar ta'siriga uchrashi) tufayli turlicha namoyon bo'ladi. Natijada tovushlar so'z mohiyatida bo'lmagan xossalarga ega bo'ladi. Ayrim tovushlar yondosh tovushlarga moslashadi, ayrimlarida o'zgarishlar kuchayib, boshqa tovushlarga almashib ketadi. Nutqda sodir bo'ladigan o'zgarishlar tovushlarning kombinator-pozitsion o'zgarishlari deyiladi.

Singarmonizm. Unli va undoshlarning o'zgarishi farqlanadi. Unlilarning nutq jarayonida o'zgarishi singarmonizm deyiladi. Singar-monizm unlilarning moslashishi, uyg'unligi bo'lib, u turkiy tillarga xosdir.

Singarmonizmning ikki asosiy ko'rinishi mavjud:

- a) til garmoniyasi;
- b) lab garmoniyasi.

Til garmoniyasida unli tovushlar yumshoqlik yoki qattqlik, til oldilik yoki til orqalik jihatdan bir-biriga moslashadi. Singarmonizmning til garmoniyasi qonuniyatiga ko'ra so'zning boshida til oldi unlisi kelsa, so'z o'rtasi va oxirida ham til oldi unlisi keladi. Boshqacha aytganda, so'zning boshida undoshlarning artikulyatsion o'rniga bog'liq ravishda unli tovushda yuz bergan o'zgarishlar so'zning keyingi bo'g'inlaridagi unlilarda ham yuz beradi. Bu hol so'zlarning talaffuzida artikulyatsion qulaylikka olib keladi. Masalan, qalam so'zidagi (q) undoshi chuqur til orqa undoshi bo'lganligi bois, birinchi bo'g'indagi (a) unlisi ham til orqalik xususiyatiga ega bo'ladi. Buning natijasida esa keyingi bo'g'indagi (a) tovushi ham til orqa unlisi sifatida namoyon bo'ladi. Demak, birinchi (a) unlisi (q) undoshiga, keyingi bo'g'indagi (a) esa oldingi bo'g'indagi (a) unlisiga moslashadi.

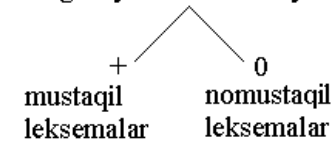
Lab garmoniyasida unlilarning moslashishi ikki tomonlama bo'ladi. Bunda unlilar ham til oldi - til orqalik jihatidan, ham lablanganlik-lablanmaganlik jihatidan o'zaro va undoshlarga moslashadi. Bunga ko'ra, so'z boshidagi unli lablangan til oldi unlisi bo'lsa, so'z oxirida ham lablangan til oldi unlisi keladi. So'z boshidagi unli lablangan til orqa unlisi bo'lsa, so'z oxiridagi unli ham lablangan til orqa unlisi bo'ladi. Masalan, boshqird, sog'in, bo'g'in so'zlaridagi kabi.

Assimilyatsiya. Nutq tovushlari qator kelganda ba'zan bir-biriga ta'sir qilib, biri ikkinchisini o'ziga moslashtiradi. Nutqdagi bunday hodisa assimilyatsiya deyiladi. Assimilyatsiya ikki xil bo'ladi: progressiv assimilyatsiya va regressiv assimilyatsiya. Agar oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga o'xshatsa, moslashtirsa, progressiv assimilyatsiya yuz beradi: *ket+di=ketti, ayt+di=aytti, ot+dan=ottan, yurak+ga= yurakka*.

Keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qilib, uni o'ziga o'xshatsa, moslashtirsa, regressiv assimilyatsiya yuz beradi: *yigit+cha=yigichcha*,

olish» deb o'zgartirib ko'raylik:

«lug'aviy ma'no ifodalay olish»

Bu to'g'rimi? Birinchidan, noto'liq ziddiyatda qaysidir bir a'zo O (nol) belgisini olishi kerak. Oldingi ziddiyatda mustaqil leksemalar ushbu belgiga ega edi. Bunda endi nomustaqil leksemalar olishi kerakka o'xshaydi. Yo'q, mutlaqo bunday emas. Chunki nomustaqil leksemalar goh lug'aviy ma'no ifodalash, goh ifodalamaslik xossasiga ega emas. Ziddiyatning ikkinchi a'zosi [+] belgisiga egami? Yo'q, u, yuqorida aytilganidek, [-] belgisiga ham, qisqasi [O] belgiga ega. Demak, keyingi «ziddiyat» ziddiyat emas. Ziddiyat lisoniy birliklarining mohiyatini, zotiy tabiatini o'zida aks ettirmog'i lozim. Aks holda «sun'iy» ziddiyatlar kelib chiqadi. Boshqa ziddiyatlar kabi noto'liq ziddiyat ham ob'ektiv va bizning xohish-irodamizga bog'liq emas.

Darajali ziddiyat a'zolari kamida uchta bo'lib, bir belgi (ziddiyat belgisi)ning o'sib yoki kamayib borishiga ko'ra a'zolar qator hosil qiladi. Masalan, tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra, unli fonemalar darajalanishi quyidagicha: [a] - [e] - [i] yoki [o]-[o']-[u]. Bunda belgi birinchi a'zoda kuchsiz, ikkinchi a'zoda o'rtacha va keyingi a'zoda kuchli yoki aksincha bo'lishi mumkin. Darajali ziddiyat ham barcha sath birliklarida uchraydi. Masalan, leksikada **ninni-chaqaloq-go'dak-bola...**, **turq-bashara-bet-yuz-chehra...**, morfologiyada **harakat nomi-sifatdosh-ravishdosh** («fe'lni o'zgalash darajasiga ko'ra» belgisi asosida) kabi.

Ekvipolent (teng qiymatli) ziddiyatda ikki a'zo qarshilantirilib, har biri o'ziga xos, ikkinchisiga xos bo'lmagan belgiga ega bo'ladi. Masalan, ovoz va shovqinga ko'ra jarangli va jarangsiz undoshlar teng qiymatli (o'ziga xos belgiga ega bo'lgan a'zoli) ziddiyatni hosil qiladi.

Muntazam (proportional) ziddiyatda bir ziddiyat belgisi turli juftlangan birliklar uchun oppozitiv ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. «jins» belgisi **ota-ona, aka-opa, singil-uka, tog'a-xola** lug'aviy zidlanishlari uchun umumiydir.

Ziddiyatlar a'zolari miqdoriga ko'ra ikki a'zoli (binar) va uch (ko'p) a'zoli (ternar) ziddiyatlarga bo'linadi. Noto'liq, teng qiymatli ziddiyatlar binar va darajali ziddiyat ternar ziddiyat deyiladi.

Uchinchi belgisiga ko'ra ziddiyatlar doimiy va mo'tadillashgan ziddiyatlarga bo'linadi.

Mo'tadillashish jarayonida munosabatga kirishayotgan birliklar o'rtasidagi ziddiyat kuchsizlanadi. Masalan, **yot-yod** zidlanishda so'z oxiridagi [t], [d] tovushlari jarangli-jarangsizlik bilan farqlanmaydi. [d] fonemasining nutqdagi vaziyatidan kelib chiqqan holda unda jarangsizlik belgisi kuchsizlanadi. Ammo bu sof nutqiy hodisadir. Mo'tadillashish lisoniy birliklarning nutqiy voqelanishlarida yuz beradi. Leksemalar va morfemalar ham nutqiy voqelanganda, ularning lisonda boshqa birliklar bilan ziddiyatli munosabatlarini belgilaydigan xossalari, belgilari kuchsizlanishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan [t] va [d] undoshlarining jarangli-jarangsizlilik belgisiga ko'ra zidlanishini yorqin namoyon qiladigan vaziyat [d] fonemasining so'z boshi va so'z o'rtasida voqelanishidir. Ziddiyatni voqelantiradigan pozitsiya kuchli va uni so'ndiradigan nutqiy xolat kuchsiz pozitsiya deyiladi.

Lisoniy tasnif va uning turlari haqida tushuncha. Tasnif (arabcha «saralash», «tartibga solish») narsa va predmetlarni aniq va doimiy o'ringa ega bo'lgan guruh (sinf) larga bo'lishdir. Agar tasnif ilmiy asosga ega bo'lsa, u uzoq davr mobaynida amal qiladi. Masalan, ximiyaviy elementlar soni 200 dan oshib ketayotgan bo'lsa-da, ularning tasnifi bugungi kunda ham o'zgarmasdan amal qilmoqda.

Tasnif oddiy bo'laklashdan barqaror tabiatliligi bilan ajralib turadi. To'g'ri, tasniflashda ham oddiy bo'lishda amal qiladigan barcha tamoyillar asos bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni tasnifda ham bo'lishdagi kabi:

1) tasniflangan bo'laklar hajmi tasniflanayotgan butunlik hajmiga teng bo'lishi;

2) tasnif bir asosda amalga oshirilishi;

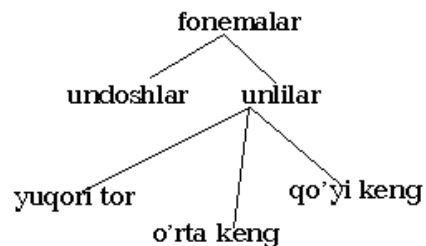
3) tasniflangan guruhlar bir-birini inkor qilishi;

4) tasnif uzluksiz bo'lishi, ya'ni unda «sakrash» bo'lmasligi lozim.

Tasnif dixotomik, politomik yoki dixopolitomik bo'lishi mumkin.

Dixotomik tasnifda birliklar ikki guruxga ajratiladi: «fonemalar unli va undoshlarga ajraladi» kabi. Politomik tasnifda guruhlar soni ikkidan ortiq bo'ladi: «Gramatik qo'shimchalar lug'aviy shakl hosil qiluvchilar, sintaktik shakl hosil qiluvchilar va lug'aviy sintaktik shakl hosil qiluvchilarga bo'linadi», Yoki fe'llar nutq fe'llari, ruhiy-holat fe'llari va h.

Dixopolitomik tasnifda tasniflanuvchi butunlik dastlabki bosqichda ikkiga, keyingi bosqichda ikkidan ortiq sinfga ajraladi. Masalan:

Tasnifda tasnif asosini tanlash muhimdir. Chunki biror narsalar tizimini turli asoslarda tasnif qilish turli natijalarni beradi. Masalan, undosh fonemalarni ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra jarangli va jarangsizlarga, hosil bo'lish o'miga ko'ra lab, til, bo'g'iz undoshlariga tasniflash mumkin.

Lisoniy tasnif tasniflanayotgan birliklarning ichki, zotiy belgilariga ko'ra yoki muhim bo'lmagan zohiriy xossalariga asoslangan bo'lishi mumkin. Shu boisdan tabiiy yoki yordamchi tasniflar farqlanadi. Tabiiy tasnifda lisoniy birliklarning ichki, barqaror belgilariga tayaniladi. Biz yuqorida tabiiy tasnifga misollar keltirdik.

Yordamchi tasnifda birliklarning ontologik bo'lmagan xossalarini bildiruvchi belgilariga tayaniladi. Masalan, «so'zlarning bo'g'in sonlariga

chizig'idan o'tib, sifat o'zgarishi darajasigacha yetgan va (p) fonemasi mohiyati chegarasiga kirgan. Xuddi shunday (a) fonemasi voqelanishida ham «torlik» belgisining kenglik chegarasiga yetishi bilan variant [i] fonemasi mohiyati chegarasiga kirib ketadi.

Tovush (variant)larning bir fonemaga birlashishi uchun ularning barchasida o'zgarishsiz saqlanadigan muhim bir xossa e'tiborga olinishi lozim. Bu bir guruhga kiruvchi barcha variantlarning ushbu guruhga kirmaydigan boshqa variantlarga bir xil qarama-qarshi turishi (bunday belgi, odatda, fonologik farqlovchi belgi ham deyiladi) va bir xil ma'no farqlashidir. Boshqacha aytganda, tovush (variant)lar bir fonemaga birlashishi uchun ular funktsional umumiylikka ham ega bo'lishi lozim. Ma'no farqlash xossasi ana shunday funktsional umumiylikdir. Fonema ma'no farqlash xossasiga ega. Lekin tovushlarning barchasi ham har doim ma'no farqlayvermaydi. Bir fonemaning nutqiy variantlari o'rnini ikkinchi fonemaning nutqiy varianti egallasa, so'z o'zgarib ketadi: bosh-bot, bosh-besh kabi. Lekin bir fonemaning bir varianti o'rnini ikkinchi bir varianti bilan almashtirilsa, ma'no farqlash amalga oshmaydi. O't (o'simlik) so'zidagi (o') unlisini birov til oldi, boshqasi esa shevaning fonetik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda til orqa tovushi sifatida talaffuz etadi. Lekin ular bir fonema variantlari bo'lganligi sababli o'zaro ma'no farqlash qobiliyatiga ega emas.

Demak, fonema deganda uning fizik-fiziologik xossalari majmuidan iborat ma'lumotnigina tushunmaslik kerak. Masalan, fizik-fiziologik umumiylik bo'lgan (b) balki barcha tillarda bo'lishi mumkin. Fonema esa har bir tilda o'ziga xosdir. Chunki fonema o'zining ijtimoiy xossasini ma'lum bir tildagina bajaradi. Buni shu bilan izohlash mumkinki, mavhum (lisoniy) [b]ning qarama-qarshiliklar tizimi ma'no farqlash vazifa faqat ma'lum bir til uchunгина xosdir. Boshqacha aytganda, tovushlarning ularni bir guruhga kirituvchi funktsional xususiyatlari (akustik-fiziologik xossalari bilan birgalikda) faqat bir til doirasidagina amal qiladi.

Fonema funktsional qo'llanishlardan tashqarida amal qiladigan, muayyan tovushlar guruhidan umumlashtiriladigan mavhum tovush tipi emas. Fonema shunday tovushlar umumlashmasiki, ular muayyan funktsiya bajaradi. Biroq fonemani «sof funktsiya» bilan ham chegaralab qo'ymaslik lozim. Chunki u eshitish organiga ta'sir qiladigan va funktsiya bajaradigan birlikdir. Ammo u har ikkala xossasini ham varianti-tovushlar orqali namoyon qiladi.

Fonema va uning varianti bo'lgan nutqiy tovush qanday munosabatda bo'lsa, yozma nutqda fonemaning grafik ifodasi va yozma tovush shunday munosabatda bo'ladi.

Fonemani talaffuz qilib va eshitib bo'lmaganligi kabi, fonemaning grafik ifodasi ham ongda shartli ravishda o'rinishgan. Talaffuz qilgan birligimiz fonema emas, balki tovush bo'lganligi kabi, b deb qog'ozga yozganimiz ham grafema (fonema ifodasi) emas, balki harf (tovush ifodasi)dir. Ongimizdagi b grafemasi barcha b harflari uchun invariant ekan, birorta harf ham grafemaning barcha xossalarini birdaniga va umuman namoyon qila olmaydi. Har qanday harf individual, variant xossalarini o'zida mujassamlashtiradi.

Har qanday harf grafema varianti bo'lganligi kabi, bir vaqtning o'zida

6-ma'ruza. Hozirgi o'zbek adabiy tilida fonemalarning variantlashuvi va fonetik jarayonlar

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: qisqa, cho'ziq, qattiq, yumshoq unli va undosh tovushlar, fonemalarning variantlari, singarmonizm, assimiliyatsiya, dissimiliyatsiya, metateza, epinteza...

Reja

1. Fonemalarning variantlashuvi
2. Fonetik jarayonlar

Fonemalarning variantlashuvi. Fonema va tovush munosabati invariant-variant dialektikasini o'zida aks ettiradi. Nutqiy variantlanishlarda fonemalar turli-tuman tovush sifatida yuzaga chiqadi va ularni shartli ravishda, masalan, (b1), (b2), (b3), (b4), (b5), (b6), ...(bn) tarzida belgilash mumkin. Nutqda voqelangan barcha (b) larni bitta [b] fonemasiga birlashtirishda ularning umumiy xossalari «yig'iladi». Bunday umumiy xossalardan biri ularning fizik (akustik) va fiziologik (artikulyatsion) o'xshashliklaridir. Turli talaffuz sharoitlarida bu umumiy belgilar o'zgarishga uchrashi mumkin. Lekin bu o'zgarish miqdor o'zgarishlari darajasida bo'lib, cifat o'zgarishi bosqichiga yetmaydi. Bunday bo'lganda edi, u boshqa fonemaning variantiga aylanib ketgan bo'lur edi. Masalan, [a] fonemasi «quyi keng» va «lablanmagan» lik mohiyatiga ega. Shu boisdan u nutqiy voqelanganda, qanchalik o'zgarishga uchramasin, baribir, tovush bu fonemaning varianti hisoblanishi uchun mazkur mohiyat chegarasidan chiqmasligi lozim. Qalam va katta so'zlarida 4 ta (a) tovushi mavjud bo'lib, bularning barchasi yuqorida aytilgan «quyi keng», «lablanmaganlik» umumiy belgisiga ega. Shu boisdan ular [a] fonemasining varianti hisoblanadi. Biroq (a) tovushlari yumshoq-qattiqligi va til oldi-til orqaligi bilan farqlanadi. Qalam so'zidagi [a] tovushlari til orqa va qattiq unilar bo'lsa, katta so'zidagi [a] lar til oldi va yumshoq unilardir. Bu belgilar [a] fonemasi zotiy mohiyatida mavjud bo'lmay, balki [a] tovushlarining talaffuzi jarayonida boshqa (q va k) tovushlar ta'sirida yuzaga kelgan hodisalardir. Boshqacha aytganda, (a) tovushlari mohiyatiga daxldor bo'lmagan, o'zga, begona mohiyat zarra-larining (a) fonemasi ko'rinishiga yopishgan tajallilardir. Bu tajallilar bir qarashda (a) tovushi mohiyatiga daxldordek tuyuladi. Shu boisdan darslik va qo'llanmalarda (a) fonemasining zotiy belgilaridan biri sifatida mazkur xossa ham ajratiladi. Bir fonema ham tor, ham keng yoki ham jarangli, ham jarangsiz bo'la olmaganligi kabi (a) fonemasi ham til oldi, ham til orqa tovushi sifatida voqelana olmaydi.

Demak, zot va tajalli hamda umumiylik va xususiyatlik metodologiyasi bilan qurollangan tadqiqotchi tovushlardagi mohiyatga daxldor va daxldor bo'lmagan jihatlarni boshqalardan ko'ra tezroq va aniqroq ilg'aydi.

Fonemaning zotiy mohiyati doirasidan chiqqan tovush uning varianti sanalmaydi. Masalan, (b) fonemasi jarangli undosh fonemadir. Talafuzda u jarangli bo'lsagina (b) fonemasining varianti sanaladi. Kitob so'zi kitop tarzida talaffuz etilsa, voqelangan (p) tovushi (b) fonemasining nutqiy varianti hisoblanmaydi. Chunki jarangsizlashuv hodisasidagi miqdor o'zgarishi me'yori

ko'ra» (tasnifi bir bo'g'inli, ikki bo'g'inli va ko'p bo'g'inli so'zlar), «unlarning tilning gorizontol holatiga ko'ra tasnifi» va h.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Lisoniy UMIS va YAHVOga izoh bering
2. Til, lison va nutqning bir-biridan farqini tushuntiring.
3. Tilning qanday sathlari ajratiladi?
4. Lisoniy birliklar deb nimalar kiritiladi?
5. Fonema va tovushning qanday farqi bor?
6. Leksema va so'zning bir-biridan farqi.
7. Morfema va qo'shimchaga izoh bering.
8. Qolip va hosilaning munosabati.
9. Lisoniy paradigma nima?
10. Lisoniy munosabat deganda nimani tushunasiz?
11. Lisoniy munosabatning asosiy turlarini sanang.
12. Lisoniy ziddiyat va uning asosiy turlari sanang.
13. Tasnif nima, uning qanday turlarini bilasiz?

Fan bo'yicha zaruriy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Fonetika-fonologiya. Grafika. Imlo. Leksikologiya-semasiologiya. Leksikografiya. I qism Qarshi. 2004.
2. SH.SHOabdurahmonov va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. I qism. 1980.
3. E. Qilichev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro. 1999/

Fan bo'yicha qo'shimcha adabiyotlar

4. Abduazizov A.A. Fonologicheskaya sistema sovremennogo uzbekskogo yazika. Referativniy sbornik //Problemi fonologii i morfonologii. Referati. Obzori.
5. Bondarko L.V. Foneticheskoe opisanie yazika i filologicheskoe opisanie rechi. -L.:Izd. LGU, L., 1981.

Lomtev T.P. Prinsipi binarnosti v fonologii // Nauchniy dokladi visshey shkoli. Filologicheskoe nauki. –M., 1965.

3-ma'ruza. Fonetika va fonologiya haqida umumiy ma'lumot. Nutqning fonetik bo'linishi

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: fonema, tovush, fonetikaning turlari, fonologiya, fonologik ziddiyat

Reja

1. Tilning moddiy (substansial) sathi xususida
2. Fonetika va uning birligi
3. Fonetikaning bo'limlari
4. Nutqning fonetik bo'linishi
5. Fonologiya
6. Fonologik ziddiyatning ziddiyat tizimiga munosabatiga ko'ra tasnifi.
7. A'zolari o'rtasidagi munosabatga ko'ra ziddiyatlar tasnifi

Tilning moddiy (substansial) sathi xususida. Lisoniy sathlar sirasida fonetika eng kichik tashkil etuvchi va boshqa sathlar birliklari uchun moddiy (substansial) asos bo'luvchi birliklarni beradigan sath sifatida ajralib turadi.

Insonning nutq faoliyati sezgi a'zolari asosida his qilinuvchi nutq birliklari - tovush yoki tovushlar tizimi vositasida ro'yobga chiqadi. Nutq tovushlari o'zida uch jihatni birlashtirgan murakkab nutqiy birlik sifatida namoyon bo'ladi. Ular quyidagilar:

a) talaffuz a'zolari bilan boshqariladigan markaziy nerv sistemasi mahsuli (fiziologik jihat);

b) tabiatdagi har qanday tovush kabi akustik tabiatga ega (fizik, akustik jihat);

v) nutq tovushlari kishilarning axborot uzatish, kommunikatsiya vositasi (funktsional, sotsial, lisoniy jihat).

Nutq tovushlarining haqiqiy va biz uchun muhim jihati ularning funktsional aspektidir. Tilshunoslikda aytilgan uch jihatni yaxlitlikda o'rganish yoki ajratgan holda tadqiq qilish masalasida bir xillik yo'q. Ba'zilar nutq tovushlarining fiziologik tomoni biologiya fanining, akustik jihatni fizika fanining o'rganish predmeti bo'lib, tilshunos uning faqat funktsional tomoninigina tekshirishi lozim degan g'oyani ilgari surishsa, ayrimlari har uchala jihat bir-biridan ajralmasdir, ularni yaxlitlikda o'rganmoq kerak degan aqidaga tayanadilar. Ana shu ikki qarash kurashi natijasida tilshunoslikda ikki-fonetika va fonologiya sohalari ajraldi. Pirovard natijada fonetika nutqiy variant (xususiylilik)larni, fonologiya esa lisoniy invariant (umumiylik)larni tadqiq qilish bilan mashg'ul bo'ladigan bo'lib qoldi.

Fonetika va uning birligi. Fonetika deganda eng quyi lisoniy sath ham, tilshunoslikning shu sathni o'rganadigan sohasi ham tushuniladi. Fonetika (*gr.phonetikos* - tovushga, ovozga xos) tilshunoslikning boshqa sohalaridan farqli o'laroq, nafaqat o'rganish manbaining funktsional tomonini, balki nutq tovushlarini hosil qiluvchi talaffuz apparatini, shuningdek, ularning akustik xossalarini va til egalari tomonidan qabul qilinish jihatlarini ham tekshiradi. Fonetikada tilshunoslikning boshqa fan sohalari-adabiyotshunoslik, fiziologiya, fizika, psixologiya kabi fanlar bilan aloqasi yanada yaqqol

g) «yon sonant-titroq sonant»: [l]-[r];
«titroq sonant -til o'rta sonant»: [f]-[y].

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Unli fonemalar necha belgisiga ko'ra tasniflanadi?
2. Undosh fonemalar necha belgisiga ko'ra tasnif qilinadi?
3. Teng qiymatli ziddiyat deganda nimani tushunasiz?
4. Unli va undosh fonemalarni farqlovchi belgilarni sanang.
5. Unli fonemalarning farqlari va o'xshashliklari.
6. Undosh fonemalarning farqlari va o'xshashliklari.

Fan bo'yicha zaruriy adabiyotlar

1. Abduazizov A.A. O'zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.: O'qituvchi, 1992.
2. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Fonetika-fonologiya. Grafika. Imlo. Leksikologiya-semasiologiya. Leksikografiya. I qism Qarshi. 2004.
3. Hamreva Y. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan mashqlar t o'plami. I qism (Fonetika. Grafika. Imlo), Qarshi, Nasaf n. 2005, 85 bet
4. Nurmonov A. O'zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.: O'qituvchi, 1992.
5. Axmanova O.S. Fonologiya. Morfologiya. Morfonologiya. –M.: Izd. MGU, 1966.
6. SH.SHOabdurahmonov va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. I qism. 1980.
7. E. Qilichev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro. 1999/

Fan bo'yicha qo'shimcha adabiyotlar

8. Abduazizov A.A. Fonologicheskaya sistema sovremennogo uzbekskogo yazika. Referativniy sbornik // Problemi fonologii i morfonologii. Referati. Obzori.
9. Bondarko L.V. Foneticheskoe opisanie yazika i filologicheskoe opisanie rechi. -L.: Izd. LGU, L., 1981.
10. Lomtev T.P. Prinsipi binarnosti v fonologii // Nauchniy dokladi visshey shkoli. Filologicheskoe nauki. –M., 1965.
11. Maxmudov A. Glasnie uzbekskogo yazika. –T.: Fan, 1968.
12. Maxmudov A. Konsananti uzbekskogo yazika. -T.: Fan, 1968.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 24 ta undosh fonema bor. Boshqa sath birliklarida bo'lgani kabi, fonemalarning ham asosiy belgilari korrelyativ va korrelyativ bo'lmagan belgilarga ajraladi. Ziddiyatda turgan fonemalarning birida bor, ammo ikkinchisida mavjud bo'lmagan belgi korrelyativ belgi deyiladi. Masalan, [b]-[p] zidlanishbda jarangli-jarangsizlik korrelyativ belgidir. Ammo til oldi va portlovchilik belgisi har ikkala fonema uchun ham xos bo'lganligi sababli korrelyativ bo'lmagan belgi deyiladi. Shuningdek, [x] undoshida jarangsizlik belgisi mavjud. Ammo shu belgi asosida uni boshqa fonema bilan zid qo'yib bo'lmaydi. Chunki [p] fonemasining jarangli jufti [b] fonemasidir. [x] fonemasining esa jarangli jufti o'zbek tili fonologik tizimida mavjud emas.

O'zbek tilidagi 8 ta fonema uchun «jarangli-jarangsizlik» korrelyativ belgi hisoblanadi:

[b]-[p], [d]-[t], [k]-[g], [s]-[z] [j]-[ch], [j]-[sh], [gʻ]-[q], [v]-[f]

«Jarangli-jarangsizlik» belgisi asosida korrelyativ munosabatga kirishmaydigan fonemalarning jarangli yoki jarangsiz jufti bo'lmaydi. Masalan: [s], [l], [k], [m], [y], [x], [n], [r], [ng]. Qulay vaziyat tug'ilishi bilan nutqda jarangli fonemalar jarangsizlanib, jarangli-jaranglilik ziddiyati mo'tadillashadi.

Fonemalarning asosiy korrelyativ belgilari farqlovchi belgi hisoblanadi. Masalan, [s] fonemasining jarangsizlik, [z] fonemasining jaranglilik belgisi farqlovchi belgidir.

Undosh fonemalarda ham asosiy belgi farqlovchilik darajasida bo'lmashligi mumkin. Masalan, [m] fonemasining jaranglilik belgisi farqlovchi belgi sanaladi. Chunki fonema xuddi shu belgisi asosida boshqa fonema bilan ziddiyatli juftlik hosil qila olmaydi.

Undosh fonemalar artikulyatsion o'rniga ko'ra quyidagi binar ziddiyatli munosabatlarga kirishadi:

a)«lab-lab - til oldi»: [p]-[t]; [e]-[d]; [m]-[n]; [f]-[s]; [v]-[z]; [f]-[sh]; [v]-[l]; [v]-[r];

b)«lab-lab - til o'rta» [f]-[y]; [v]-[y];

v)«lab-lab - til orqa» [p]-[k]; [b]-[k]; [f]-[x]; [v]-[g];

g)«lab-lab - bo'g'iz» [f]-[h]; [v]-[h];

d)«til oldi - til orqa» [t]-[k]; [t]-[q]; [d]-[g]; [s]-[x]; [z]-[g]; [n]-[g];

Hosil bo'lish usuliga ko'ra undosh fonemalar quyidagi ziddiyatli munosabatlarda bo'ladi:

a)«portlovchi-sirg'aluvchi»: [p]-[f]; [b]-[v]; [t]-[s]; [d]-[z]; [t]-[sh]; [k]-[x]; [d]-[j]; [g]-[gʻ]; [k]-[x]; [x]-[q][g][x];

Ayrim fonemalar affikat fonemalar bilan teng qiymatli ziddiyatda bo'ladi: [t]-[ng], [d]-[dj];

Sirg'aluvchi fonemalar ham affrikat fonemalar bilan teng qiymatli ziddiyat hosil qiladi: [sh]-[ch], [j]-[dj].

Yana quyidagi ziddiyatli juftliklar mavjud:

a)«portlovchi-shovqinli - burun sononti»: [b]-[m]; [d]-[n]; [g]-[n];

b)«sirg'aluvchi - sonant»: [z]-[l]; [j]-[r];

v)«shovqinli sonant - burun sonant»: [v]-[t]; [l]-[n]; [r]-[n];

namoyon bo'ladi. Bu fanlardan farqli o'laroq, fonetika tovushlarga so'z, qo'shimcha va gaplarga moddiy qiyofa beruvchi til tizimi unsuri sifatida qaraydi.

Fonetika nutqdagi tovush o'zgarishlari va almashinishini, urg'u va uning turlarini ham o'rganadi.

Fonetikani o'rganish imlo (orfografiya), to'g'ri talaffuz (orfoepiya) me'yorlarini yaxshi o'zlashtirib olishda, adabiy va dialektal talaffuz farqlarini aniqlashda, logopediya va surdopedogogikada nutqiy nuqsonlar diagnostikasi va ularni bartaraf etishda katta ahamiyatga ega. Fonetika yutuqlari aloqa vositalarini tekshirish va ular samaradorligini oshirishda hamda nutqni avtomatik aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Fonetikaning bo'limlari. Fonetika, avvalo, umumiy, xususiy va qiyosiy fonetikaga ajraladi.

Umumiy fonetika. Inson talaffuz apparatining imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda nutq tovushlari hosil qilishning umumiy shartlari (masalan, undoshlarning hosil bo'lishi o'rniga ko'ra lab, til, bo'g'iz undoshlarining farqlanishi, hosil bo'lish usuliga ko'ra portlovchi, sirg'aluvchi, portlovchi-sirg'aluvchi tovush xossalari aniqlanishi kabilari), shuningdek, tovushlarning umumiy akustik xossalari o'rganiladi. Qisman artikulyatsion, qisman akustik belgilarga tayangan holda nutq tovushlarining universal, shuningdek, farqlovchi belgilariga tayanadigan ichki tasniflarini berish bilan ham shug'ullanadi. Umumiy fonetika tovushlarning birikish qonuniyatlari, bir tovushning ikkinchisiga ta'siri xususiyatlarini (akkomodatsiya va assimilyatsiyaning turli ko'rinishlari), bo'g'inning tabiati, bo'g'inda tovushlarning birikish qonuniyatlari, bo'g'inlarga bo'linish shartlari, so'zlarning fonetik tuzilishi, qisman urg'u va singarmonizm masalalarini ham tekshiradi. Umumiy fonetika intonatsiya uchun qo'llaniladigan vositalar (tovush balandligi, kuchi (intensivligi), cho'ziqligi, tezligi (tempi), pauza, tembr kabi masalalarni ham tekshiradi.

Xususiy fonetikada yuqorida aytilgan masalalar muayyan tillar misolida tekshiriladi. Xususiy fonetika tarixiy fonetika va zamonaviy, muosir fonetika, sinxron fonetika va diaxron fonetika, tasviriy fonetika va eksperimental fonetika kabi ko'rinishlarda ish yuritadi.

Qiyosiy fonetikada bir nechta qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarning, yoxud bir qancha dialekt va shevalarning unli va undosh tovushlari, ulardagi fonetik o'zgarishlar va boshqa hodisalar qiyosiy aspektda tekshiriladi.

Qiyosiy fonetika umumiy va xususiy fonetika oralig'idagi vaziyatni egallaydi.

Nutqning fonetik bo'linishi. Nutq fraza (jumla), takt, so'z, bo'g'in va tovushlardan tashkil topadi.

Fraza ko'pincha gapga teng bo'lib, nutqning ikki pauza orasidagi intonatsion butunligidir. Fraza yoyiq va yig'iq bo'lishi mumkin. Fraza yoyiq bo'lsa taktlarga ajraladi, yig'iq bo'lsa taktga teng bo'lib qoladi.

So'z – nutqning alohida bir urg'u bilan aytiladigan bo'lagi. So'z takt ichida yoki o'zicha mustaqil keladi.

Bo'g'in – bir tovush yoki tovushlar qo'shilmasidan iborat bo'lib, bir

nafas zarbi bilan aytiladigan soʻzning boʻlagidir. Boʻgʻin bir unlidan iborat boʻlganda tovushga teng kelib qoladi.

Tovush – fonetik boʻlinishning oxirgi nuqtasi boʻlib, boshqa boʻlaklarga boʻlinmaydi.

Fonologiya. Fonologiya (*gr. rhone* - tovush, *logos* - taʼlimot) termini tilshunoslikda XIX asr oxirida nutq tovushlarining fiziologik-akustik (fizik) tomonidan funktsional (lingvistik) tomonini farqlash ehtiyoji bilan paydo boʻldi. Fonologiya til tovush qurilishining struktur va funktsional qonuniyatlarini oʻrganuvchi soha boʻlib, semiotik (ishoraviy) tizim sifatida nutqni akustik-artikulyatsion aspektida oʻrganadigan fonetikadan farqlanadi.

Fonetikaning birligi bevosita kuzatishda berilgan nutq tovushlari boʻlganligi kabi, fonologiyaning birligi soʻzlovchilarning ana shu bevosita kuzatishda berilgan nutq tovushlari asosida yotgan tovush tipi haqidagi ijtimoiy tasavvurlaridir. Har bir fonema kishilar ongida umumiy farqlovchi xususiyatlari asosida vujudga kelgan maxsus «akustik portret» yoki «tovush obrazi» sifatida yashaydi. Bu farqlovchi belgilar tovushlarning artikulyatsion va akustik belgilari asosida vujudga keladi va barqarorlashadi.

Fonemaning uch tomoni farqlanadi: akustik (eshitish), fiziologik yoki artikulyatsion (aytilish va talaffuzi), sotsial (maʼno ajratish). Bular uchunchi tomoni hal qiluvchi ahamiyatga ega. Zamonaviy fonologiya faqat shu jihatnigina eʼtiborga oladi. Chunki, akustik va artikulyatsion-fiziologik jihatlar bevosita nutq bilan bogʻliq.

Boshqa lisoniy birliklar kabi fonemalar ham paradigmatic va sintagmatic munosabatlarda yashaydi. Bular *fonologik paradigmatica* va *fonologik sintagmatica* deyiladi.

Oʻzaro qarama-qarshi belgilarga ega boʻlgan, biroq umumiy, integral belgilari asosida birlashgan bir tipdagi fonemalar sirasi *fonologik paradigma*, fonemalarning oʻzaro munosabatlari *fonologik paradigmatic munosabat* deyiladi.

Fonologik paradigmanning markazida fonologik ziddiyatlar turadi. Fonologik ziddiyat (oppozitsiya)lar fonemalarning farqli belgilarini ifodalaydi. Masalan, oʻzbek tilidagi unli fonemalar bir umumiy belgi - «oʻpkadan kelayotgan havoning tovush paychalariga urilish natijasida hosil boʻlgan ovoznining ogʻiz boʻshligʻida toʻsiqqa uchramay chiqishidan vujudga keladigan tovush tiplari» invariant xossasiga ega va u 6 ta unli fonema uchun ham amal qiladi. Biroq bu mohiyat ostida birlashgan fonemalar oʻzaro zidlanib, kichik guruhlar hosil qiladi. [i] va [u] «yuqori tor» belgisi bilan «oʻrta keng» xossasiga ega [e] va [o] hamda «quyi keng» xossasiga ega [a] va [o] fonemalar guruhlariga qarama-qarshi turadi. Yoki «lablanmagan» belgisiga ega [i], [e], [a] fonemalari guruhi «lablangan» belgisiga ega [u], [o], [o] guruhiga qarama-qarshi turadi. Oʻz navbatida, [i], [e], [e] guruhi aʼzolari oʻziga xos belgilari asosida oʻzaro zidlanadi.

Tilshunoslikda fonologik ziddiyatlarning turli tip va koʻrinishlari farqlanadi. N.S.Trubetskoy «Fonologiya asoslari» asarida fonologik ziddiyatlarni uch asosga koʻra tasniflaydi:

Fonologik ziddiyatning ziddiyat tizimiga munosabatiga koʻra tasnifi.

5-maʼruza. Unli va undosh fonemalar paradigmasi

Mavzu boʻyicha tayanch tushunchalar: unli va undosh fonema, tovush, fonemalarning turlari, fonolgik ziddiyat

Reja

1. Unli fonemalar paradigmasi
2. Undosh fonemalar paradigmasi

Unli fonemalar paradigmasi. Tilning koʻtarilishi darajasi (yuqori, oʻrta quyi) va lablanish-lablanmaslik belgilari kuchli pozitsiyadagi unli fonemalarning asosiy belgilari boʻlib, bu ularning sistema hosil qiluvchi belgilari sanaladi. Unlilarning til gorizontol holatiga koʻra (old qator, oʻrta qator va orqa qator) belgilari asosiy hisoblanmaydi. Chunki bu belgilar ularga nutqiy yondosh tovushlar taʼsirida oʻzgarib turadi. Masalan, [q] undoshi bilan qoʻshnichilik munosabatida [a] unlisi til orqalik xossasiga ega boʻlsa, [k] undoshi qurshovida oʻz holatini saqlaydi.

Unli fonemalar yaxlit tizimni tashkil etib, bu tizim ham oʻz navbatida tizimchalarga boʻlinadi. [i] va [u] fonemalari «yuqori tor» belgisi ostida birlashib, bunday belgiga ega boʻlmagan fonemalardan ajraladi. Biroq [i] va [u] kichik paradigmasi aʼzolari farqlovchi belgilari ([i]-lablanmaganlik va [u] - lablanganlik belgilari) asosida oʻz mustaqilliklarini saqlab qoladi va ziddiyatda turadi. [e]-[o] tizimchasi «oʻrta keng» belgisiga koʻra [i]-[u] tizimchasidan ham, [e]-[o] tizimchasidan ham farqlanadi.

Demak, unli fonemalarning har biri ikki belgidan iboratdir:

[i]-yuqori, lablanmagan

[u]-yuqori, lablangan

[e]-oʻrta, lablanmagan

[o]-oʻrta, lablangan

[a]-quyi, lablanmagan

[o]-quyi lablangan.

Tilning koʻtarilish darajasi birlashtiruvchi belgi boʻlganda (masalan, [i], [u] unlilari «torlik» belgisi ostida birlashadi) lablanganlik-lablanmaganlik farqlovchi belgi sanaladi: [i]-lablanmagan, [u]-lablangan. «Lablanganlik» birlashtiruvchi belgi boʻlganda, tilning koʻtarilish darajasi farqlovchi belgi sanaladi. Masalan, [i], [e], [a] unlilari «lablanmaganlik» umumiy birlashtiruvchi belgisiga ega, biroq «yuqori» ([i]), «oʻrta» ([e]), «quyi» ([a]) lik belgilari fonemalarning farqlovchi belgilari sanaladi.

Maʼlum boʻladiki, oʻzbek tilida unli fonemalar bir belgi asosida uch (tor unlilar, oʻrta unlilar, keng unlilar) va ikki aʼzoli ziddiyatni (lablangan unlilar, lablanmagan unlilar), ikki belgi («tilning koʻtarilish darajasi va lablanganlik-lablanmaganlik birga olinadi») asosida olti aʼzoli ziddiyatni hosil qiladi.

Undosh fonemalar paradigmasi. Kuchli ziddiyatdagi undosh fonemalarni farqlovchi asosiy belgilar quyidagilar hisoblanadi:

a)hosil boʻlish oʻrniga koʻra;

b)hosil boʻlish usuliga koʻra;

v)ovoz va shovqin ishtirokiga koʻra;

Ko'krak qafasi, kekirdak, yuqori jag', qattiq tanglay, burun, tish passiv nutq organlari hisoblanadi.

Transkripsiya. Transkripsiya keng ma'noda geografik, tarixiy va boshqa nomlarning ma'lum bir qoida asosida berilishini, tor ma'noda ma'lum til va uning shevalariga oid so'zlarini yoki chet tiliga oid so'zlarni talaffuziga ko'ra aynan yozib olishni anglatadi. Nutq tovushlarini aniq ifodalash uchun ishlatiladigan yozuvga transkripsiya deyiladi. Transkripsiyada transkripsion belgilar qo'llanib, ular bilan birga diakritik (asosiy belgiga qo'shimcha belgi) lar ham ishlatiladi. O'zbek tilida quyidagi transkripsion belgilar ajratilgan:

a – til orqa, lablashmagan, keng unli, qipchoq lahjasida o ga teng keladi: ata, bala, bash

a^o – til orqa, lablashmagan, keng unli, ad tildagi o tovushiga teng keladi: bar, lala.

ø – til oldi, lablashgan keng unli – ad. o' эрдак, көл

γ – til oldi, lablashgan tor unli ad tildagi u күл, гүл

ú – til oldi lablashmagan tor unli, i ga qaraganda kuchli va cho'ziq aytiladi úúz, бопамúз

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Tovush kuchi nima?
2. Amplituda nima?
3. Tovush temбри deganda nima tushuniladi?

Fan bo'yicha zaruriy adabiyotlar

1. Abduazizov A.A. O'zbek tilinbing fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.:O'qituvchi, 1992.
2. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Fonetika-fonologiya. Grafika. Imlo. Leksikologiya-semasiologiya. Leksikografiya. I qism Qarshi. 2004.
3. Hamreva Y. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan mashqlar t o'plami. I qism (Fonetika. Grafika. Imlo), Qarshi, Nasaf n. 2005, 85 bet
4. SH.SHOabdurahmonov va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. I qism. 1980.
5. E. Qilichev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro. 1999/

Fan bo'yicha qo'shimcha adabiyotlar

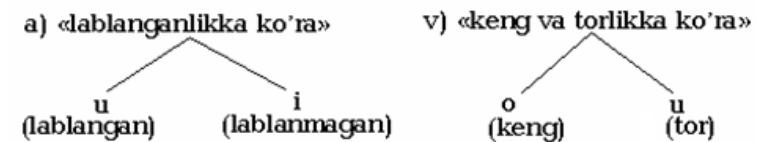
6. Abduazizov A.A. Fonologicheskaya sistema sovremennogo uzbekskogo yazika. Referativniy sbornik //Problemi fonologii i morfonologii. Referati. Obzori.
7. Bondarko L.V. Foneticheskoe opisanie yazika i filologicheskoe opisanie rech. -L.:Izd. LGU, L., 1981.

Bunda ziddiyatlar bir o'lovli va ko'p o'lovli, muntazam va ajralgan ziddiyatlarga bo'linadi. Bir o'lovli ziddiyatda fonemalar bir belgi asosida zidlanadi. Masalan, [i] va [u] fonemalaridan biri lablanmagan va ikkinchisi lablangan bo'lib, bunda ular bir belgi - «lablangan»lik xossasiga ko'ra qarama-qarshi turadi.

Ko'p o'lovli ziddiyatda ziddiyat a'zolari birdan ortiq belgi asosida qarama-qarshi qo'yiladi: [i], [o] ziddiyatida [i] yopiq va lablanmagan bo'lsa, [o] yarim yopiq, lablangandir.

Muntazam ziddiyatda zidlanuvchi a'zolar o'zaro o'ziga xos belgilar asosida qarama-qarshi qo'yiladi: «[i]-tor [o]-keng» zidlanishi muntazam zidlanishdir. Bunda [i] fonemasi «tor» lik, [o] fonemasi «keng»lik belgisiga ega. «[i] (tor) [o] (tor emas)» zidlanishi esa muntazam emas. Chunki birinchi a'zoda ziddiyat belgisi aniq, ikkinchi a'zoda aniq emas. Agar ikkinchi a'zoning ziddiyatdagi belgisi «keng» bo'lganda edi, ziddiyatni muntazam ziddiyat deyish mumkin bo'lur edi.

Bir belgining bo'linishlari asosida zidlanish ajralgan zidlanish deyiladi. Quyidagi ikki zidlanishga diqqat qiling:

Birinchi zidlanishda ziddiyat belgisi bo'lingan, ajralgan, ikkinchida esa bunday hol mavjud emas.

A'zolari o'rtasidagi munosabatga ko'ra ziddiyatlar tasnifi. Bunga ko'ra, privativ (noto'liq), gradual, (darajali), teng qiymatli ziddiyatlar ajratiladi.

Birinchi tasnifda ziddiyat belgisi xarakteriga ko'ra ziddiyat turlari ajratilgan bo'lsa, ikkinchi tasnifda fonemalarning ziddiyat a'zolariga munosabatiga ko'ra tasnif amalga oshiriladi.

Barqarorlik darajasiga ko'ra zidlanishlar barqaror va barqaror bo'lmagan turlarga bo'linadi. Barqaror zidlanishda fonemalarning qanday nutqiy vaziyatda bo'lishidan qat'i nazar, ulardagi ziddiyat saqlanib qoladi. Masalan, til oldi unlisi til orqa undoshi bilan kelgan vaziyatda til orqa undoshi sifatida namoyon bo'ladi. Bunda [a] unlisi bilan til orqa [u] unlisi orasidagi ziddiyat kuchsizlanadi.

Barqaror bo'lmagan ziddiyatning neytrallashtirilmagan holatini ta'minlovchi fonetik pozitsiya kuchli pozitsiya deyiladi. Masalan, [b] fonemasi so'z boshida jarangsizlashmaydi va bu pozitsiyada uning [p] fonemasiga zidligi saqlanadi. Bu kuchli pozitsiyadir. Neytrallashtirish, so'nishga olib keluvchi pozitsiya kuchsiz pozitsiyadir. Demak, bunday pozitsiyadagi ziddiyat barqaror bo'lmagan ziddiyat deyiladi. Unli va undoshlar orasidagi qarama-qarshilik barqaror ziddiyatga misol bo'la oladi. Yoki undoshlarning paydo bo'lish o'rniga ko'ra, unlilarning tor-kenglik xossalriga ko'ra zidlanishi ham barqaror ziddiyatlardir. Lablanish belgisiga ko'ra [o'-e] tizimchasi ham barqaror ziddiyat asosiga qurilgan.

Demak, o'zbek tilining fonetik paradigmasi deganda har qaysisi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan barqaror bir umumiy belgi ostida birlashadigan fonetik unsurlardan tashkil topgan tizim tushuniladi. Bu butunlik yoki paradigma o'z ichida ayrim belgilari bilan umumiylikni tashkil etgan va shu umumiylik uchun asos bo'lgan belgilari bilan boshqa shunday umumiylikdan farq qiladigan kichik butunliklardan, ichki paradigmalar-dan-mikrosistemalardan tashkil topadi. Bu tizimchalar unli va undosh fonemalar paradigmalaridir. Bu kichik paradigmalar a'zolarining umumiy belgilari ularning shu tizimni tashkil etishini ta'minlash, farqlovchi belgilari bu ichki paradigmanning yana kichik bo'laklarga bo'linib ketishiga olib keladi. Jarangli undoshlar paradigmasi, jarangsiz undoshlar paradigmasi kabi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Tilning moddiy (substansial) sathi deganda nimani tushunasiz?
2. Fonetikaning birligi nima?
3. Fonetikaning qanday bo'limlari bor?
4. Umumiy fonetika nimani o'rganadi?
5. Qiyosiy fonetika nimani o'rganadi?
6. Tavsifiy fonetika nimani o'rganadi?
7. Eksperimental fonetika nimani o'rganadi?
8. Fonemaning akustik tomoni nima?
9. Fonemaning fiziologik-artikulyatsion tomoni nima?
10. Fonemaning sotsial tomoni nima?
11. Fonologiya haqida ma'lumot bering.
12. Fonologik ziddiyatning ziddiyat tizimiga munosabatini yoriting.

Fan bo'yicha zaruriy adabiyotlar

1. Abduazizov A.A. O'zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.:O'qituvchi, 1992.
2. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Fonetika-fonologiya. Grafika. Imlo. Leksikologiya-semasiologiya. Leksikografiya. I qism Qarshi. 2004.
3. Hamreva Y. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan mashqlar t o'plami. I qism (Fonetika. Grafika. Imlo), Qarshi, Nasaf n. 2005, 85 bet
4. Nurmonov A. O'zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.:O'qituvchi, 1992.
5. Axmanova O.S. Fonologiya. Morfologiya. Morfonologiya. –M.: Izd. MGU, 1966.
6. SH.SHOabdurahmonov va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. I qism. 1980.
7. E. Qilichev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro. 1999/

Fan bo'yicha qo'shimcha adabiyotlar

8. Abduazizov A.A. Fonologicheskaya sistema sovremennogo uzbekskogo yazika. Referativniy sbornik //Problemi fonologii i morfonologii. Referati. Obzori.
9. Bondarko L.V. Foneticheskoe opisanie yazika i filologicheskoe opisanie rechi. -L.:Izd. LGU, L., 1981.
10. Lomtev T.P. Prinsipi binarnosti v fonologii // Nauchniy dokladi visshey shkoli. Filologicheskoe nauki. –M., 1965.

11. Maxmudov A. Glasnie uzbekskogo yazika. –T.:Fan, 1968.
12. Maxmudov A. Konsananti uzbekskogo yazika. -T.:Fan, 1968.
13. Maxmudov A. Assimilyasiya v svete vzaimootnimeniya fonetiki i grammatiki // Sovetskaya tyurkologiya. -1972. -№ 6.
14. Rizaev S. Bo'g'in strukturasini o'rganish tajribasidan. -T.:Fan, 1975.
15. Gulomov A.G'. O'zbek tilida urg'u. -T., 1974.

4-ma'ruza. Nutq tovushlarining bioasoslari. Akustika. Transkripsiya

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: faol va passiv nutq organlari, njvushlarning sifat belgilari, tovush kuchi, tovush tembri, tovushlarning miqdor belgisi, akustika, transkripsiya

Reja

1. Акустика
2. Нутq органлари ва уларнинг вазифалари
3. Транскрипсия

Akustika tovushning eshtilishi haqidagi ta'limot bo'lib, tovushning fizik tomoni bilan bog'liq bo'ladi. Bunda ikki jihat – tovushlarning sifat belgisi va miqdor belgisi ahamiyatlidir.

Tovushning sifat belgilari uchta bo'lib, ular tovush kuchi, balandligi va tembri bilan bog'liq bo'ladi. Tovush to'liqlinining balandligi va kengligiga tovush kuchi deyiladi. To'liqlinining paydo bo'lgan o'rni bilan pastga tushgan o'rni o'rtasidagi kenglik tovush kuchini ko'rsatuvchi asosdir. Akustikada tovush to'liqlinining balandlik va kenglik ko'lamiga **amplituda** deyiladi. Amplitudaning ko'lam qancha keng va katta bo'lsa, tovush kuchi ham shuncha ko'p bo'ladi. Tovush kuchi, odatda urg'u bilan bog'liq bo'ladi.

Tovushning balandligi tebranishning vaqtga nisbatan bo'lgan miqdori bilan o'lchanadi. Uning o'lchov birligi gers deb ataladi. Gers tebranishning sekundga nisbatan o'lchovini belgilaydi. Tebranish qancha ko'p bo'lsa, tovush shuncha baland bo'ladi. Tovushning balandligi tebranishning zichligiga bog'liq bo'ladi.

Tovushning o'igi xos ohangi, rangi yoki bo'yoqdorligi tovush tembri (fr. bo'yog'i) deyiladi. Tovush tembri asosiy tonlar bilan obertonlar (nem. qo'shimcha ohang) ning murakkab qo'shilmasidan iborat. Nutq tovushlarining tembri unli tovushlarga xos bo'lib, unlilar tembriga ko'ra bir-biridan farqlanadi.

Tovushning miqdor belgisi deyilganda tovush cho'ziqligi nazarda tutiladi. Tovush cho'io'ligi ikkiga: birlamchi cho'ziqlik (fonologik) va ikkilamchi cho'ziqlik(fonetik) ka bo'linadi. Birlamchi cho'ziqlik ma'no ajratish uchun xizmat qiladi: at- hayvon, a:d – ism, yoz – fe'l, yo:z – fasl. Ikkilamchi cho'ziqlik ma'no ajratmaydi, urg'u bilan bog'liq bo'ladi.

Nutq organlari va ularning vazifalari. Nutq hosil qilishda ishtirok etadigan organlar, nutq organlari deyilib, nutq tovushlarining bioasoslarini tashkil qiladi. Nutq organlari holati va harakatiga qarab faol va passiv nutq organlariga bo'linadi. Tovush paychalari, kichik til, til, lab, pastki jag'lar faol nutq organlaridir.